

واصف لطیف

اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی

گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

شاہنامہ اسلام

(ملک غلام سرور کنجہی دی منظوم پنجابی سیرت رسول ﷺ)

Abstract:

Shahnama-e-Islam is the single Punjabi book of Malik Ghulam Sarwar Kunjahi. Besides this he also wrote three Hindi and two Urdu books. The Shahnama-e-Islam is Punjabi poetical life history of Hazrat Muhammad (SallAllah o Alaihi WaSallam) in the shape of Waris Shah's pentameter. The author of this book not only describes all aspects of the life of the Holy Prophet with great reverence but also adopts a logical narration style consulting Holy Quran and Ahadees Mubarakah. Matchless style, poetical imagination, linguistic flow and vast vocabulary are its salient features which enriched Punjabi language and literature. In this article about all the aspects and characteristics of the book have been analyzed quite skillfully.

ملک غلام سرور کنجہی دی جمن بھوکس ضلع گجرات دامشہور قصبہ کنجاہ اے۔ بالین اوتھے ای لٹھیا تے فیر اپنے ابا جی نال الہ آباد (انڈیا) چلے گئے۔ اوتھوں دینی تعلیم حاصل کرن دے نال نال ہندی زبان تے وی عبور حاصل کیتا۔ ذات دے کتے زئی افغانی پٹھان سن پر صوبہ پنجاب تے گجرات دے قصبہ کنجاہ نال تعلق پاروں اپنے ناں نال ”پنجابی“ تے ”کنجاہی“ لایا ہویا سی۔ جناب ملک محمد اسلم (۱) دے دس پان تے پتہ چلیا پئی اوہناں دے نانا جان ملک غلام سرور دیاں کافی ساریاں لکھتاں سن جیہناں دا اُن کوئی پتہ نہیں۔ اوہناں دے لیٹر پیڈ (۲) یاں چٹھیاں (۳) توں پتہ لگدا اے پئی اوہناں ہندی زبان وچ تن، اُردو وچ دو تے پنجابی وچ اکو منظوم سیرت ”شاہنامہ اسلام“ دے ناں نال لکھی

سی۔ (۴) پنجابی کتاب ”شاہنامہ اسلام“ توں اڈساریاں کتاباں انڈیا توں چھپیاں پر ہرکھ دی گل اے کہ اوہناں کتاباں دی کسے نوں اُگ سگ نہیں۔ ”شاہنامہ اسلام“ بارے ڈاکٹر شہباز ملک ”پنجابی کتابیات“ (جلد اول) وچ ایسراں جانکاری دیندے نیں:

”غلام سرور لکے زئی، گجرات، ملک: شاہنامہ اسلام (دو حصے)،

لاہور۔ ملک دین محمد اینڈ سنز، 1952ء، 208 ص (نظم، سیرت رسول

مقبول ﷺ، پہلا دوسرا حصہ مکمل) [ش م]“ (۵)

”شاہنامہ اسلام“ ملک غلام سرور کجای دی منظوم سیرت اے جیہدے وچ اوہناں بڑی عقیدت تے محبت نال نبی پاک ﷺ دی حیاتی دے ہر ہر کچھ نوں بیان کرن دا آھر کیتا اے۔ ایہہ کتاب دو حصیاں اُتے ادھارت اے جیہدے بارے حفیظ تائب اپنے اک لیکھ وچ تھلے درج لفظاں راہیں دس پاندے نیں:

”ملک غلام سرور خان کجای نے 1935ء میں سیرت پر کام شروع کیا۔

پھر اس کام کو چودھری سرشہاب الدین کے مشورے سے ہیر وارث شاہ

کی طرز پر لکھنا شروع کیا اور اس کا ایک حصہ 1937ء میں چھپ بھی

گیا۔ مگر یہ کام مکمل صورت میں 1952ء میں چھپ کر سامنے آیا۔ اس

کا نام ’شاہنامہ اسلام‘ رکھا گیا۔ بڑے سائز کے 200 صفحات پر یہ

منظوم سیرت ایک کامیاب کوشش ہے۔“ (۶)

کتاب دے پیش لفظ (دیباچے) وچ ملک غلام سرور ایس کتاب بارے آکھدے نیں:

”1935ء میں جب میں نے حضرت رسول کریم ﷺ کی سیرت پاک

ہندی زبان میں لکھی اور میرے مرحوم کرم فرما عالی جناب چودھری

سرشہاب الدین صاحب نے (جو اُس وقت پبلیک پرنسپل پنجاب لکچسلیٹیو اسمبلی

کے عہدہ جلیلہ پر متمکن تھے) اس کتاب کو سنا تو انھوں نے میری توجہ

اس امر کی طرف مبذول کی کہ پنجاب کے اُن دیہاتیوں کی زبان میں

بھی اس کو منتقل کرنا چاہیے جو زیادہ علمی واقفیت نہ رکھنے اور لکھنے پڑھنے

سے عاری ہونے کی وجہ سے حضور سرور کائنات ﷺ کے حالات زندگی

اور اسوۂ حسنہ سے بہت حد تک ناواقف ہیں۔ چودھری صاحب (مرحوم)

خود بھی پنجابی زبان کے ممتاز شاعر تھے۔ آپ نے ’مسدس حالی‘ کا ترجمہ پنجابی نظم میں اس عمدگی کے ساتھ کیا کہ پڑھنے والے وجد میں آ جاتے تھے۔ تاہم اس عاجز کی قدر افزائی کرتے ہوئے اہل دیہات کی راہنمائی کے لیے خاکسار ہی کو پنجابی نظم میں سیرت لکھنے کا ارشاد فرمایا اور تجویز کی کہ اس کو ’ہیر وارث شاہ‘ کی طرز پر لکھا جائے تاکہ دیہاتی لوگ جو ’ہیر‘ وارث شاہ کو چسکے لے لے کر پڑھتے اور سنتے ہیں، سیرت پاک کو اسی لئے میں پڑھ اور سن کر مستفید اور محفوظ ہوں۔“ (7)

ملک غلام سرور ہورائے ”شاہنامہ اسلام“ دے ”پیش لفظ“ دے اخیر وچ یکم دسمبر 1952ء تاریخ لکھی اے جد کہ پنجاب دے تعلیم تے صحت دے وزیر عبدالحمید دتی دے گرامی نامہ وچ 13 اگست 1952ء تاریخ اے۔ ایسے طرح کتاب دی پرنٹ لائن اُتے وی کتاب دا چھپن ورہا 1952ء ای درج اے تے اوووں قمری سال 1371 ہجری سی جیہدا ذکر اوہناں صنعت تاریخ توں کم لیندیاں ایہناں لفظاں راہیں کہتا اے:

چھ سو بائی سی سن اوہ عیسوی دا ہجرت کر جد نبی ﷺ مختار آیا
او سے دن تھیں چلیا سن ہجری ہوندا اج تک جیہدا شمار آیا
قمری نال حساب غلام سرور ستر تن سو اک ہزار آیا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 77) (8)

تقویم (9) ویکھیاں پتہ چلدا اے پئی سال 1371 ہجری 2۔ اکتوبر 1951ء توں شروع ہو کے 20۔ ستمبر 1952ء نوں ختم ہوندا اے۔ اُتے درج مصرعے کتاب دے پہلے حصے وچ شامل نیں جیہدا بقول شاعر 1937ء نوں چھپیا سی۔ ایسراں ایہہ آکھیا جاسکدا اے پئی جدوں شاعر نے دو جا حصہ لکھیا اوووں پہلے حصے نوں وی ویکھ پرکھ کے اوہدے وچ گھائے وادھے کہتے ہون گے۔ ایسے لئی پہلے حصے وچ درج تاریخ پرانی (پہلے حصے والی) نہیں اے سگوں نویں یعنی دوجے حصے والی (1952ء) لکھی ہوئی اے۔ (10)

”شاہنامہ اسلام“ منظوم لکھن دی ہلاشیری تے وارث شاہی بحر وچ لکھن دا بھھا سر شہاب الدین ہورائے داسی۔ ایسں کچھوں ملک غلام سرور آکھدے نیں:

”پنجابی زبان کا مقبول شاعر وارث شاہ دنیاوی لوازمات سے سجا کر ایسی کتاب

لکھ گیا ہے کہ اُس کی کتاب اُس کے نام کو زندہ رکھے ہوئے ہے۔ بطرز ہیر وارث شاہ لکھنے میں میں نے مہربان محرک کے حکم کی تعمیل کی ہے۔“ (11)

ملک غلام سرور دی ایس عقیدت تے آہر نوں اودو کے وزیر تعلیم تے صحت جناب عبدالحمید دتی نے بڑا وڈیا یا۔ اوہناں ”گرامی نامہ“ راہیں 13 اگست 1952ء نوں اپنے چاروں دا اظہار کردیاں آکھیا سی:

”میں نے ’شاہنامہ اسلام‘ (بزبان پنجابی، بطرز ہیر وارث شاہ) جس کو صاحب مصنف نے حسب الارشاد (چودھری سرشہاب الدین مرحوم و مغفور) پایہ تکمیل تک پہنچایا؛ دیکھا ہے۔ پنجابی زبان میں ماشاء اللہ سب سے پہلی تصنیف ہے جو دین و دنیا کو یکجا کرتی ہے۔ اگر یہ شاہنامہ شائع ہوا تو میں چاہتا ہوں کہ یہ پرائمری سکول کے کتب خانے میں طلباء اور مدرسین کے علم کے اضافے کے لیے ایک لازمی کتب میں سے شمار ہو۔ میری نگاہ میں اس تصنیف کی بہت قدر ہے۔“ (12)

”شاہنامہ اسلام“ منظوم سیرت اے ایہدا جائزہ لین توں پہلاں سیرت تے سیرت نگاری دا مختصر و پروا درج ذیل اے۔ سیرت عربی زبان دا لفظ اے۔ ایہدا مادہ عربی لفظ ”سیر“ اے جیہدی جمع ”سیر“ اے۔ ایہدے لغوی معنے ٹرن پھرن تے چال ڈھال دے نیں۔ ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی لفظ ”سیرۃ“ دی وضاحت کردے مختلف لغات دے حوالے نال تھلے دتے معنے دسدے نیں:

”لفظ سیرۃ در اصل سَارَ یَسِيرُ سِیراً وَ مُسِیراً سے نکلا ہے اور اس کے معنی ہیں (1)۔ جانا، روانہ ہونا، چلنا (2)۔ طریقہ و مذہب (3)۔ سنت (4)۔ ہیئت (5)۔ حالت (6)۔ کردار (7)۔ کہانی، پرانے لوگوں کے قصے اور واقعات کا بیان (8)۔ خصوصیت سے آنحضرت ﷺ کے مغازی کا بیان اور بعد میں (9)۔ آنحضرت ﷺ کے طریقے کا بیان جو غیر مسلموں کے ساتھ جنگ (اور صلح) میں آپ ﷺ نے روا رکھا اور آخری صورت میں آپ ﷺ کے تمام حالات کا بیان بمعنی سوانح عمری وغیرہ۔“ (13)

لفظ سیرت کسے خاص بندے دی حیاتی تے تعلیمات دے بیان لئی وی ورثیندا اے بشرطیکہ اس معروف بندے دا ناں نال درج ہووے۔ مثلاً سیرت ابو بکر صدیقؓ، سیرت حضرت عمر فاروقؓ، سیرت

حضرت امام حسینؑ، سیرت بابا فریدؒ یا سیرت قائد اعظم وغیرہ۔ پر جے ایہہ لفظ کسے وی اُچھت (تخصیص) توں بغیر کلا استعمال ہووے تے اوہدے توں مراد صرف سیرت رسول ﷺ ای ہوندا اے۔ سیرت رسول ﷺ وچ آپ ﷺ دی پوری حیاتی تے حیاتی نال تعلق رکھن والے اہم واقعاں دا بیان شامل ہوندا اے۔ ایس توں اڈ بطور پیغمبر آپ ﷺ دیاں تعلیمات تے حیاتی گزارن دا ڈھنگ وغیرہ تفصیلاً بیان ہوندا اے۔ آنحضرت ﷺ نے اپنی حیاتی وچ جیہڑے کم کاج ہتھیں انجام دتے اوہناں دا بیان سیرت کہلاندا اے جد کہ حدیث توں مراد اوہ گل بات اے جیہڑی حضور ﷺ دی زبان مبارک توں صادر ہوئی ہووے۔ سیرت تے حدیث وچ واضح فرق اے یعنی آپ ﷺ دا فرمانا حدیث تے عملی طور تے کیجے کم سیرت اکھواندے نیں۔

مسلماناں نے فن سیرت نگاری تے فن تاریخ نگاری دے اصول حدیث مبارکہ توں اخذ کیجے نیں، ایسے لئی ایہناں وچ بڑا گوڑھا تعلق اے۔ حدیث، سیرت تے تاریخ ایہناں تیناں فقاں وچ مسلماناں نے ”خبر مع سند“ دا طریقہ رائج کیا۔ بنو امیہ دے عہد وچ سیرت نگاری دے کجھ اصول بنائے گئے سن جیہناں وچوں دو اہم اصول درج ذیل نیں:

- (i) - اصول روایت: روایت دا مطلب اے ”نقل کیا گیا“ ایہدا تعلق علوم نقلیہ نال اے۔
- (ii) - اصول درایت: ایہدا مطلب اندازہ لانا یا اوہ گلاں جیہناں نوں عقل من لئے، قبول کر لئے۔ درایت دا تعلق علوم عقلیہ نال اے۔ مثلاً ریاضی، فلسفہ تے علم الہندسہ وغیرہ۔ دوجے لفظاں وچ درایت دا مطلب تحقیق وی لیا جاسکدا اے۔ (14)

آنحضرت ﷺ دی سیرت بیان کرنا تے اوہناں دی شان وچ نعت کہنا اوہ اعزازات نیں جیہڑے کسے کسے دے حصے وچ بھاگاں نال آندے نیں۔ بھاویں ہر بندہ حضرت محمد مصطفیٰ احمد مجتبیٰ ﷺ نال حدوں ودھ محبت تے عقیدت رکھدا اے پر فیروہی ہر کوئی نعت یا سیرت نہیں لکھ سکدا۔ ایہہ اعزاز اوہنوں ای حاصل ہوندا اے جیہنوں اوس جنابوں قبولیت دا شرف حاصل ہو جائے۔ سیرت نگاری دی اہمیت تے مقصد دا اندازہ ایہتوں وی لایا جاسکدا اے جے قرآن پاک وچ ربؐ سوہنا آپ اپنے سوہنے حبیب ﷺ دا مدح خوان اے۔ ایس حوالے دیاں کجھ آیتاں ترجمے سنے ویکھو:

وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ ۝ (15) ترجمہ: ”تے اسیں تہاڈے ذکر نوں بلند کیا۔“

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ ۝ (16) ترجمہ: ”بے شک آپ ﷺ نوں ساریاں جہاناں لئی

رحمت بنا کے گھلایا گیا اے۔“

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا O (17)
ترجمہ: ”بے شک اللہ تعالیٰ تے اوہدے فرشتے نبی پاک ﷺ اُتے درود تے سلام گھلدے نیں، اے ایمان والو! تیں وی اوس پاک ذات تے درود تے سلام گھلو۔“

حدیث وچ وی نبی پاک ﷺ دی محبت، تعریف و توصیف تے شان بیان کرن دے حوالے ملدے نیں۔ اُتلیاں آیات دے تراجم تے حدیثاں نوں مکھ رکھ کے نبی پاک ﷺ دی سیرت لکھن تے بارگاہ رسالت وچ نذرانہ عقیدت پیش کرن لئی مسلماناں تے غیر مسلماناں نے آپ ﷺ دے مدح نگاراں وچ اپنا ناں لکھوایا اے تے سیرت دیاں کتاباں لکھیاں نیں۔ محمد بن اسحاق (151ھ - 85ھ) دی ”مغازی“ نوں ایس پاروں اولیت حاصل اے۔

پنجابی زبان دی شاعری دی تاریخ ڈھیر پرانی اے۔ پنجابی شعری ادب وچ نعتیہ تے سیرتی موضوعات دی گھاٹ نہیں۔ منظوم نعتیہ تے سیرتی ادب وچ نور نامہ، معراج نامہ، تولد نامہ، حلیہ شریف، وفات نامہ، میلاد نامہ، معجزات رسول ﷺ، جنگ نامہ، گلزاراں تے غزوات و رگیاں اصناف توں اڈ سیرت پاک دے موضوع اُتے مکمل شعری صورت وچ لکھیاں کتاباں وی ملدیاں نیں۔

ملک غلام سرور دی کتاب ”شاہنامہ اسلام“ سیرت پاک دی اوہ کتاب اے جیہدے وچ آنحضرت ﷺ دی پوری حیاتی شعراں راہیں بیان کیتی گئی اے۔ ایس کتاب دی تصنیف دے حوالے نال لکھاری دا آکھنا اے:

”اُس مالکِ خلقِ عظیم، افضل الرسل، خاتم النبیین، خیر الانام، محبوب خدا، محمد مصطفیٰ ﷺ، احمد مجتبیٰ ﷺ، شافع کونین اور رحمت اللعالمین ﷺ کے حالات زندگی لکھنے کا حق اُن بزرگانِ دین کو حاصل ہے جو رسول خدا ﷺ کی شان کو پہنچانتے ہیں۔ میرے جیسے حقیر، پُر تقصیر انسان کا اُس معلمِ حقیقی کے اُسوۂ حسنہ لکھنے کی جسارت کرنا، شہنشاہ کونین ﷺ کے دربار میں گستاخی کے مترادف ہو سکتا ہے..... میرے جیسے پُر خطا کو دنیا والے سطحی نگاہوں سے دیکھ سکتے ہیں جو اس راہ پر گامزن نظر آتا ہے مگر غلام، غلامی کی زنجیروں میں جکڑا ہوا ہے.....“ (18)

کتاب لکھن دا پہلا پہلو لکھاری نے اپنے آپ نوں آنحضرت ﷺ دا غلام دیا اے، دوجا پہلو پنجابی زبان وچ سیرت لکھن دا ایہہ بیان کیتا اے پئی ایس آھر پاروں پنجابی زبان دے سیرتی ادب وچ وادھا ہووے گا جد کہ تيجا پہلو نبی پاک ﷺ دی سیرت پاک نوں زبان زد عام کرن دا آھری جیہدے لئی اوس ویلے دے زبان زد عام تے سینیاں وچ محفوظ قصے یعنی ”ہیر وارث شاہ“ دی بحر وچ سیرت لکھن دا جتن اے۔ دیباچے وچ ذکر کردے آکھدے نیں:

”سیرت رسول کریم ﷺ پر پنجابی زبان کے شاعروں نے اپنے اپنے زمانوں میں بڑی بڑی کتابیں لکھیں۔ پنجابی زبان کا مقبول شاعر وارث شاہ دنیاوی لوازمات سے سجا کر ایسی کتاب لکھ گیا ہے کہ اس کی کتاب اس کے نام کو زندہ رکھے ہوئے ہے۔ بطرز ہیر وارث شاہ [سیرت رسول ﷺ] لکھنے میں میں نے مہربان محرک کے حکم کی تعمیل کی ہے۔“ (19)

بھادویں ملک غلام سرور ہوراں سیرت رسول حد درجہ عقیدت نال عشق رسول ﷺ وچ دُوب کے لکھی اے پر فیروی اوہناں قرآن تے حدیث نوں مکھ رکھ کے آپ ﷺ دی حیاتی دے حالات قلمبند کیتے نیں تے شاعرانہ فن کاریاں توں گریز کیتا اے:

”..... واللہ یہ قصہ نہیں کہ حسن و عشق کی رمزیں یا مقالے زیب قلم کرتا۔ مجھے تو ایک ایک لفظ قرآن اور حدیث کی روشنی میں لکھنا تھا اور شاعرانہ تعلیوں مبالغے سے میرا ذہن آشنا نہیں ہو سکتا تھا۔ اس کتاب سے سعید روحوں کو ہی چاشنی ملے گی۔ زمانہ حاضرہ کی ضروریات اور خلق و اخلاق کے جلوے جگہ جگہ پر ملیں گے۔“ (20)

ملک غلام سرور نے سیرت رسول ﷺ لکھن مگروں دو معروف پنجابی شاعراں نوں اپنا کلام اصلاح لئی وی دکھایا:

”میری اس ٹک بندی کو اصلاحی نگاہ سے دیکھنے والے ملک عبدالقادر صاحب خوشتر (مالک لیڈر ٹیکوڈی کنجاہ) ہیں اور دوسرے مہربان اُستاد ہدم صاحب (لاہور) ہیں جن کے نام سے پنجابی صحافت کے سب ممبر آشنا ہیں جو بہت سی کتابوں کے مصنف ہیں۔“ (21)

ملک غلام سرور ہوراں اپنی ایس کتاب دا انتساب ”نذر“ دے سرناویں نال عزت مآب میاں ممتاز محمد خاں دولتانہ (وزیر اعلیٰ پنجاب و صدر پنجاب مسلم لیگ) دے ناں کیتا اے۔ سیرت پاک دا مڈھ حمد الہی توں بھیا گیا اے پر حمد نالوں پہلاں صفحہ 3 توں 5 تک فہرست اے۔ فیر صفحہ 6 تے کُل 40 مصرعیاں دی ”نعت شریف“ اے۔ نعت دے اخیر لے چار مصرعیاں دی وگی ویکھو:

تکیہ زور تے تیرے ہے یا مولا بھوویں خاک ہاں تیرے جہان اندر
تیرے نبی ﷺ دا بنے غلام سرور لگا رہیں توں فیض اپڑان اندر
خواہش اوں نوں کسے دی مدح دی کیہہ مدح اوں دی اے مدح خوان اندر
جبریل تھیں اگے مقام اوں دا سزدے پد نہیں توڑ پہچان اندر

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 6)

نعت مگروں صفحہ 7 اُتے ”گزارش“، صفحہ 8 اُتے ”وزیر تعلیم تے صحت دا گرامی نامہ“، صفحہ 9 اُتے ”پیش لفظ“ تے 10 اُتے ”نذر“ دے سرناویں نال انتساب لکھیا اے۔ صفحہ 11 ”حمد الہی“ توں کتاب دا مڈھ بچھدا اے۔ حمد دے دوشعر وگی پاروں ویکھو:

حمد ربّ دی کرے گا کیہہ بندہ دامن تنگ جے فہم ادراک والا
ہارے فلسفی منطقی غور کر کے اُچّا مرتبہ اے اللہ پاک والا
بت خاک تھیں بنے تے خاک ہووے ایہہ ہے قدر انسان سفاک والا
کرے غور جے لکھ غلام سرور پاوے بھیت نہ خاک ایہہ خاک والا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 11)

”حمد“ توں بعد ”مدح قرآن مجید“، ”عقل اور الہام الہی“، ”عقل کی بلند پروازیاں“ تے ”مقولہ شاعر“ لکھن مگروں حضرت آدمؑ توں گل اگانہہ ٹوری اے۔ فیر صفحہ 13 توں اولادِ آدمؑ، حضرت ابراہیمؑ، اولادِ ابراہیمؑ، بنی اسرائیل دا ذکر، فرعون، حضرت موسیٰؑ، حضرت عیسیٰؑ، نصرانیاں تے یہودیاں دی گمراہی دا ذکر صفحہ 24 تک کرن مگروں فیر دوبارہ حضرت اسماعیلؑ، حضرت ہاجرہؑ، وادی مکہ، چشمہ آب زمزم، حضرت اسماعیلؑ دی قربانی، اولادِ حضرت اسماعیلؑ، عرباں دی جاہلیت، بت پرستی، لڑائیاں، نبی پاک ﷺ دا خاندان، واقعہ اصحابِ قبل تے نبی پاک ﷺ دی پیدائش تک تفصیلاً جانکاری دتی اے۔

نبی پاک ﷺ دی پیدائش دا سال تے آپ جناب ﷺ دی آمد پاروں پیش آن والے

غیر معمولی واقعات دا بیان دیکھو:

عیسیٰ نبی دے بعد جہان اُتے پنج سو ستر اں بعد جو سال آیا
ربیع الاولوں بارھویں رات اندر چشمے نور دے وچ اُبال آیا
آتش کدہ ایران دا سرد ہويا اندر قیصری شان و بال آیا
آیا جدوں سرتاج گل انبیاں دا کعبہ اُٹھ اُس دے استقبال آیا
ختم المرسلین ﷺ آئے جہان اندر رحم کرم خدا دا نال آیا
پڑھن لگے درود ملائکہ سبھ جدوں آمنہ دی گود بال آیا
دَر اصل انسان سدھارنے دا سچے رب نوں خاص خیال آیا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 41)

نبی پاک ﷺ دی نعت، سیرت تے اوصاف لکھنا ڈاڈھا اوکھا کم اے۔ جے لکھدیاں قلم ذرا جی
وی لرزش کھا جاوے تے ساری حیاتی دی کیمتی کرائی اُتے پانی پھر جاندا اے۔ ملک غلام سرور نے بڑی
عقیدت تے تفصیل نال اوس ہستی دے فضائل تے اوصاف بیان کیتے نیں جیہدا مدرج خوان قرآن پاک
تے اللہ تعالیٰ خود آپ اے۔ ملک غلام سرور ہوراں نوں نبی پاک ﷺ نال محبت تے ہے ای اے پر
اوہناں نوں لکھن دا قول وی آندا اے۔ اوہناں اپنی قلم نوں ڈولن تے لغزش کھان توں بچان لئی عاجزی،
انکساری تے غلامی دا دامن ہتھوں نہیں چھڈیا۔ ”مقولہ شاعر“ دے سرنائیں پیٹھ عاجزانہ رویے دی وگتی دیکھو:

ایویں مُونہہ نوں پیا کھلار ناںیں بڑا چاہیدا زور بیان اندر
استھے بند گفتار جبرئیل دی اے تیرے آوے نہ وہم گمان اندر
اللہ پاک ہی جان دا ہے سرور جو کجھ بھیت نیں اوس دی شان اندر
چھڈ شینیاں مُونہہ نہ اڈ ایویں دیکھ شان محبوب ﷺ قرآن اندر

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 46)

”شاہنامہ اسلام“ پڑھن مگروں ایہہ گل پورے پک نال آکھی جاسکدی اے پئی ملک غلام
سرور ہوراں نے سیرت پاک لکھن دا پورا حق ادا کیتا اے۔ مختصر تے جامع انداز نال نبی پاک ﷺ
دی ساری حیاتی، مکی مدنی زندگی تے آپ ﷺ دے اخلاق و فضائل نوں شعراں دا جامہ پوایا گیا اے۔
ساری کتاب (دونواں حصیاں) دے سرنائیں اُردو زبان وچ نیں جیہدے پاروں چھیتی ای

موضوعات تیکر اپڑائی ہو جاندی اے۔ پہلے حصے دے کُل سرنائیں 129 نہیں جد کہ فٹ نوٹ وچ دتے گئے حاشیاں دی تعداد 221 اے۔ فٹ نوٹ وچ زیادہ تر قرآنی آیات دے اوہ حوالے میں جیہڑے شعراں وچ ورتے گئے نہیں تے نال ای اوہناں آیتاں دا اُردو ترجمہ وی دتا گیا اے۔ ایسے طرح دوجے حصے وچ کُل سرنائیں 124 نہیں پر فٹ نوٹ کافی گھٹ نہیں جیہڑے گنتی وچ صرف 55 نہیں۔ حوالیاں دی گنتی توں اندازہ ہوندا اے پئی دوجا حصہ اوہناں ذرا کالھی وچ مکمل کیتا سی جیہدا اظہار علامتاً کتاب دے مُذہ وچ ”مصنف کی معذوری اور مجبوری کے لیے دعا“ دے سرنائیں پٹھ کجھ ایراں کیتا گیا اے:

عمر گزروی گزروی گزر گئی پھے رہے خیال جنجال اندر
کم ہو دے ہو رمیں چھوہ بیٹھا آیا ہوش نہ ایس اُچھال اندر
رہیا دُور دربار رسول ﷺ کولوں ایہہ کم نہ رہیا خیال اندر
لکھتا رہا ہُن حال رسول ﷺ دا میں جیہنوں چھڈیا سی کسے سال اندر

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 108)

”شاہنامہ اسلام“ دا پہلا حصہ جیہڑا 1937ء نوں چھاپے چڑھیا سی اوہ صرف جنگ بدر دے حالات و واقعات تک اے پر مصنف دا خیال سی پئی اللہ پاک دی توفیق ہوئی تے اوہ چھیتی ای دوجا حصہ وی مکمل کر لین گے۔ رب دے حضور ایس کم نوں توڑ چاڑھن لئی بارگاہ الہی وچ عاجزانہ گزارش کروے فرماندے نہیں:

جنگِ بدر تک مر کے پہنچیا میں ہمت نہیں ہُن قدم اٹھانے نوں
رہا زندگی دا اعتبار ناہیں وقت چاہیدا توڑ اپڑاؤنے نوں
دکھیں ہو وی کجھ توفیق مولا نبی پاک ﷺ دا حال سناؤنے نوں
حصہ دوسرا وی کراں پیش جلدی ہمت دکھیں تے شوق بناؤنے نوں

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 105)

رب دی توفیق ہوئی تے 15 سال گزروں 1952ء نوں ملک غلام سرور ہوراں نے سیرت رسول ﷺ مکمل کر کے کتابی صورت وچ چھپوا دتی۔ پہلے حصے دے اخیر وچ شعراں راہیں پڑھن سنن والیاں نوں بینتی کیتی اے پئی جے کوئی غلطی نظر آوے تاں ضرور دکن تاں جے اوہنوں دُور کر کے دُوجی

واری درست کر کے چھاپا جاسکے۔ مصرعے ملاحظہ کرو:

سدھے سادڑے ہین مضمون میرے سادے شعر نیں گل سمجھاونے نوں
میری طرف نہ دیکھ توں پڑھن والے لوڑیں عیب نہ اجر و نجاوے نوں
چنگا نہیں جے طرز بیان میرا لائیں زور پُر لطف بناوے نوں
کر کے ٹھیک دے بھیج توں شعر میرے کریں کم ایہہ اجر دے پاوے نوں
کرساں شکر کر درج معقول سارے دُوبجی وار جاں گیا چھپواوے نوں

(شاہنامہ اسلام - صفحہ 105)

”شاہنامہ اسلام“ دے دونوں حصیاں دے اخیر وچ مصنف نے عاجزی، انکساری بیان کیتی اے۔ پہلے حصے دے اخیر وچ نکتہ چینی کرن والیاں توں معذرت کردیاں آکھدے نیں:

نہیں جے شاعری ول خیال میرا نہ میں جان دا شعر بناوے نوں
چُٹیا وڈھ ہے عالماں ساریاں دا کیہتے قصد مضمون چراوے نوں
تاں وی بنی نہ گل نجیب کوئی حُب نبی ﷺ دی پاک جھلکاوے نوں
دتا ساتھ خیال رسول ﷺ والے ڈنگے سدھڑے جوڑ بٹھاوے نوں
بزیاں لغزشاں میرے کلام اندر بخشیں فضل تھیں کرم کماوے نوں

(شاہنامہ اسلام - صفحہ 104)

ملک غلام سرور ہوراں سیرت پاک ﷺ لکھدیاں سیرت دے کجھ اہم واقعات نوں مکھ رکھ کے اوہدے دچوں ایجیے معنے کڈھے نیں جیہڑے اجو کے مسلماناں لئی سوچن، غور و فکر کرن تے دھیان دین دی منگ کردے نیں۔ مثلاً فرقہ بازی تے مذہبی منافرت جیہڑی اج اپنے عروج تے اے، ایسراں لگدا اے پئی 1952ء نوں وی کجھ ایجیے ای حالات سن۔ سیرت پاک ﷺ دا مشہور واقعہ اے کہ جدوں عیسائیاں دا اک وفد نجران ولوں آیا جیہڑے تعداد وچ گل 70 سن۔ اوہناں دی مہمان نوازی خاطر نبی پاک ﷺ نے اوہناں نوں مسجد نبوی ﷺ وچ ٹھہرایا سی حالانکہ اوہ سارے گلے وچ صلیب لٹکان والے سن:

آیا وفد اک بڑا نصرانیاں دا رہن والے جو سن نجران والے
راہب پادری ہور درویش عالم سینے نال صلیب لٹکان والے
وفد ٹھہرے ہور صحابیاں دے ایہو سن مقام ٹھہران والے

ستر 70 آدمی ٹولڑا بڑا بھاری ہوون فرض نہ ادا مہمان والے
نبی ﷺ پاک ٹھہراوندے وچ مسجد جلوے نبی ﷺ دی ویکھ لے شان والے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 169، 170)

اوہ وفد کئی دن مسجد نبوی ﷺ وچ رہیا۔ ایس دوران جدوں اتوار دا دن آیا تے سارے نجرانی حیران
سن کہ اوہ اپنی عبادت کتھے جا کے کرن؟ نبی پاک ﷺ اوہناں دی حیرانی بھال گئے تے آپ ﷺ نے فرمایا:

آیا دن اتوار دا جدوں اوہ تھے ہو گئے حیران نجران والے
پڑھیں ایس نماز بُن اُج کتھے بین تھاں سارے مسلمان والے
جدوں نبی ﷺ حیرانیاں ویکھیاں نیں دیندے حکم رسول ﷺ قرآن والے
پڑھ لئو نماز مسیت اندر عیسیٰ نبی دے تسمیں ایمان والے
سُن کے ہوئے حیران اوہ سبھ بندے طور طرز ایہہ وکھری شان والے
گر جالئی بنا مسیت نبی ﷺ کیتے کم صلیب لڑکان والے
پڑھی پھیر نماز عیسائیاں نے دے نبی ﷺ اصول ایمان والے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 170)

عیسائیاں دے وفد نے مسجد نبوی ﷺ وچ اپنی عبادت کیتی پر کوئی احکام الہی ایس حوالے نال
وحی نہیں آئے حالانکہ اوہ دن قرآن پاک دے نزول دے دن سن:

یارو نہیں اصول ایہہ دین والے ایہو بین فساد کران والے
پڑھ لئی نماز عیسائیاں نے بھڑکے جوش ناہیں مسلمان والے
آیا حکم نہ کوئی رسول ﷺ تائیں اوہ سُن دن نزول قرآن والے
اُج ایہناں غریباں نوں وحی ہوئی ایہہ نہیں نواں قرآن بنان والے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 170)

اُتلے سرناویں دے اخیر وچ ملک غلام سرور ہوراں ہر مسلمان نوں قرآن دی شان تے سنت
رسول ﷺ بارے بڑے سچ نال سمجھان دا چارہ کیتا اے۔ اوہ آکھدے نیں پئی قرآن مجید نوں اوہدی
اصل روح دے مطابق سمجھو تے اوہدے اُتے عمل کرو۔ اوہ قرآن پاک دے اڈواڈ ترجمیاں دی بجائے
قرآن دی اصل روح تے پیغام نوں گھوکن اُتے زور دیندے نیں:

قول پاک رسول ﷺ دا ہے چا من دے کھل نیں سبق سکھان والے
 کہیا پاک رسول ﷺ خدا سچے میرے قول نیں حکم قرآن والے
 کوئی قول تینوں ایسا نظر آوے ویکھیں حکم توں پاک یزدان والے
 اکو ہون تے من لیں قول میرا نہیں تے جن اوہ آپ بنان والے
 کہیا عائشہؓ صادقہ ہے سانوں خلق نبی ﷺ دے جن قرآن والے
 بھیت لھنا اے جیکر دین والا پڑھیں ترجمے سمجھ قرآن والے
 ہُن تے ترجمے بہت نیں ہند اندر کجھ جن بریکھاں لان والے
 چھڈ دین بریکھاں ساریاں نوں نالے حاشیے بہت سمجھان والے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 172، 171)

”اخلاق نبوی ﷺ پر تبصرہ“ دے سرناویں بیٹھ نبی پاک ﷺ دی ازدواجی حیثیت دی گل
 کردیاں ملک غلام سرور آکھدے نیں پئی آنحضرت ﷺ نے کیویں حضرت خدیجہؓ نال ساری حیاتی نباہ
 کیتا تے فیر نال ای یورپی قوماں دی مثال دے کے دیا اے کہ اوہ تھے عورت دی کئی بھیڑی حالت
 اے۔ اسلام نے عورت نوں جو مقام دتا اے اوہ پوری دنیا دے کسے وی قانون تے مذہب وچ عورت
 نوں حاصل نہیں اے۔ فرماندے نیں:

پنچھی سال گزارے تجرڈی دے عفت وچ گزار دے سال کوئی
 پنجاہ سال تک نال اک بڈھڑی دے دے خوب پیار سنبھال کوئی
 سنت ایہہ سی رکھیے اک بیوی آوے شہوتی نہیں اُبال کوئی
 جیکر لوڑ پیندی کسے خاص تاںیں ہووے بانجھ داکدی رکھوال کوئی
 جائز ہے اولاد دے واسطے اوہ دوجی بیوی جے کرے خیال کوئی
 لوڑاں قوم دیاں جدوں پیندیاں نیں جنگ وچ ہو جائے نڈھال کوئی
 مرد گھٹ جاندے رقاں ودھ جاوے رہ جان یتیم بے حال کوئی
 اوس وقت زنانیاں سانجھنے دا کرے کب جے اوہناں دے نال کوئی

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 190، 189)

ایہدے اُلٹ یورپی ملکاں دی بھیڑی حالت ایسراں بیان کردے نیں:

اج پور پی ملک دیاں بندیاں نوں پئے تھوڑے نہیں جین و بال کوئی
 کردے قوم دا نہیں علاج بھٹیرے بھائیں نہ ای کھڑے اُوہال کوئی
 پھیل جاندیاں بہت بدکاریاں نیں ویکھے اوہناں والے مندے حال کوئی
 لنڈن وچ ہزار حرام زادے ہوندے وچ ہفتے ایہہ ہے حال کوئی
 ماں پیو دے جیہناں دا پتہ ناہیں نہ ای دسدا کدی رکھوال کوئی
 پالن واسطے اوہناں وچاریاں دے ویکھے بڑے وڈے جا کے ہال کوئی

(شاہنامہ اسلام - صفحہ 190)

فتح مکہ ویلے آنحضرت ﷺ نے مکہ شریف وچ داخل ہو کے جو سلوک کیتا، پوری انسانی تواریخ
 اوہدی دوجی مثال پیش کرن توں قاصر اے۔ آپ ﷺ نے کسے کولوں بدلہ نہیں لیا، عام معافی دا اعلان
 کردتا تے فتح دی خوشی وچ وی کسے اتے ظلم نہ کیتا۔ حالانکہ تاریخ عالم وچ ویکھیا جاسکدا اے پئی فاتح
 قوماں کسراں اپنی جت دے جشن مناندیاں نیں۔ ملک غلام سرور دا انداز ویکھو:

ویکھ لئیو تاریخ انسان والی پرچہ پڑھ لو کسے اخبار دا اے
 ایسے ظالماں نوں ملدا کیہہ بدلہ کیہہ طور اراج تک دنیا دار دا اے
 طاقت توڑ مروڑ کے رکھ دیندا زور کچل دیندا زور دار دا اے
 اٹھن جوگ نہ چھڈ دے اوہناں تائیں نقشہ اراج وی سامنے واردا اے
 بڑے بڑے نیں لوک تہذیب والے ایہو فیصلہ ہر سرکار دا اے
 جرمن اتے جاپان نے ظلم کیتا بدلہ لہیو نیں کیہہ کردار دا اے

(شاہنامہ اسلام - صفحہ 155)

ملک غلام سرور ہوراں ”شاہنامہ اسلام“ نوں بڑے سوکھے ڈھنگ نال لکھن دا آھر کیتا اے۔
 اوہناں نے نبی پاک ﷺ دے حالات و واقعات بیان کرن دے نال نال کئی تھاواں تے تمثیلی تے
 علامتی انداز نال پڑھن والے نوں کئی متاں دین دا آھرو وی کیتا اے جیہڑی کہ اک وڈے لکھاری دی
 خوبی متھی جاندی اے۔ فتح مکہ دے سرناویں پٹھ ای کجھ تلمیحاں راہیں اپنی گل واضح کرن دا آھر
 کردے آکھدے نیں:

حضرت نوحؑ دُبايا ویریاں نوں پچیا کوئی نہ اوس دیار دا اے
 عاد اتے ثمود تباہ ہوئے دشمن نبی ﷺ دے رب ای ماردا اے

موسىٰ غرق کرا فرعونیاں نوں پار لنگھ کے شکر گزار دا اے
 رام لکا نوں ساڑ کے خاک کردا راوون جدوں آوس تھیں ہاردا اے
 ہری کرشن مروائے سی آپ ویری ارجن نہیں سی جہناں نوں ماردا اے
 بدھ مت نے ویدیکی بہناں تے رکھ دتھا ہتھ تلوار دا اے
 زور بدھ دا توڑیا راجپوتاں نہیں اج تک ہر اُبھاردا اے
 اُٹھ سکی نہیں قوم جہان والی انگلش راج تھیں جو جو ہاردا اے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 155)

ملک غلام سرور ہوراں سیرت لکھدیاں بڑی احتیاط ورتی اے۔ کوئی وی واقعہ بیان کرن لکیاں
 اوہناں بڑی مدلل گفتگو کیتی اے۔ ایسے واقعات جیہڑے قرآنی نیں اوہناں نال حاشیے وچ اوس قرآنی
 آیت دا حوالہ مع ترجمہ ضرور درج کیتا اے جیہدے پاروں قاری بڑی سہولت نال اصل ماخذ وی نال
 دے نال پڑھدا جاندا اے۔ مثلاً واقعہ اُفک کُل 106 مصرعیاں یعنی 53 شعراں وچ بیان کیتا اے تے
 نال نال قرآنی آیات دا حوالہ دے کے اوس واقعہ دی پوری تفصیل حواشی وچ وی درج کردتی اے۔

ملک غلام سرور ہوراں دا انداز بیان لا جواب اے۔ اوہناں کئی جگہ ایجہا انداز بیان اختیار کیتا
 اے پئی پڑھنہار سوچیں پئے جاندا اے۔ نبی پاک ﷺ جدوں ہجرت کر کے غار ثور پہنچے تے حضرت
 ابوبکر صدیقؓ اوہناں دے نال سن۔ ملک غلام سرور آکھدے نیں:

عشا پڑھ صدیقؓ نوں نال لے کے گھروں باہر خدا دا یار آیا
 ماری عقل خدا نے ظالماں دی وچوں لنگھ رسول ﷺ سردار آیا
 نبی ﷺ یار صدیقؓ نوں نال لے کے چھڈ وطن عزیز گھر بار آیا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 77، 76)

نبی پاک ﷺ جدوں مکہ شریف توں رخصت ہو رہے سن تے فرط جذبات نال اوہناں دیاں
 اکھاں وچ اتھرو سن۔ ملک غلام سرور بیان کردے نیں:

نکل مکیوں ویکھیا نبی ﷺ کعبہ اُہر جیہدے سی بڑا ادبار آیا
 تینوں رب دیا گھرا نہ چھڈ دا میں کراں کیہہ نہیں مینوں قرار آیا
 تیرے نہیں فرزند ہُن لیکن دیندے تینوں چھڈ ہو کے اٹکبار آیا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 77)

نبی پاک ﷺ جدوں روانہ ہوئے اوہناں نال دُوبے حضرت ابوبکر صدیقؓ تے تہجی اللہ تعالیٰ دی ذات سی۔ اوہناں تن میل دا فاصلہ طے کیتا۔ جدوں غارِ ثور دے نیڑے اپڑ گئے تے ابوبکر صدیقؓ نے نبی پاک ﷺ نوں پچھے روک دتا تے آپے کَلّے غارِ ثور تک گئے تاں جے غارِ ثور دی نبی پاک ﷺ دے رہن موافق جھاڑ پونجھ کر سکدے:

کیتی عرض صدیقؓ نے تسیں ٹھہرو ویکھن غارِ اوہ یار غنخور آیا
جھاڑ جھب کے غارِ نوں صفا کر کے کیتے بند سوراخ سنوار آیا
موڈھے چکلیا پھیر رسول ﷺ تائیں سوہنا ﷺ غارِ نوں ہوا سوار آیا
نقش پا نہ رہے نبی ﷺ والا چھڈ اپنے نقش نگار آیا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 77)

حضرت ابوبکر صدیقؓ ہوراں نوں نبی پاک ﷺ دی ذات نال انتاں دا پیاری۔ اوہناں نوں ایہہ گوارہ نہ ہویا کہ نبی پاک ﷺ نوں نعوذ باللہ کوئی تکلیف پہنچے۔ ایس لئی اوہ کَلّے غارِ ثور تیکر اپڑے، غارِ دی صفائی کیتی تے واپس آ کے نبی پاک ﷺ نوں اپنیاں موڈھیاں تے سوار کر کے غارِ ثور تک لے کے گئے۔ تاں جے نبی پاک ﷺ دے پیراں دے نشان زمین اُتے نہ لگن۔ کیوں جے اوس سے کھراپن والے کھوجی اپنے فن دے بڑے ماہر مئے جان دے سن تے حضرت ابوبکرؓ دا خیال سی پئی کھراپن والے کھوجی غارِ تیکر نہ اپڑ سکن پر کھوجی اپنے فن وچ ایس قدر ماہر سن کہ اوہناں سراغ لا کے ساری حقیقت سگوں بیان کر دتی:

کھوجی ہوئے اکٹھو دے عرب والے قابل بڑے جو گھرا دباں اُتے
کھوج کڈھیا ظالماں نبی ﷺ والا پیر پیر اوہ آئے نشان اُتے
پہنچے آن کے ثور دے غار اُپر ہوندی عقل حیران پہچان اُتے
نیڑے پہنچ کے ٹھہر دا آن کھوجی کرے گل اوہ ایس عنوان اُتے
ایتھوں تیک تے آئے اوہ ہین دونوں اک غار دے گیا انسان اُتے
گیا، آیا، پھر گیا جے اوہ اکو، حیرت دُوبے دے نقش نشان اُتے
وچ غار دے ہین یقین جانو چڑھ گئے جے نہیں آسمان اُتے
ایسے غار دے وچ اوہ ہین دونوں کہندا غار دے مُونہ دے آن اُتے
کھوجی دسیا علم انسان والا کیتا اوس کمال اپڑان اُتے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 77، 78)

پر اتھے معاملہ ہو رسی۔ اللہ پاک نے اپنے حبیب ﷺ تے اوہدے حبیب دی سانجھ دا آپ ذمہ لیا ہو یا سی۔ لہذا کھوجیاں دے نال نال کفار مکہ دی وی مت ماری گئی تے اوہناں دیاں عقلاں اُتے پردے پئے گئے۔ ملک غلام سرور ہوراں ایس واقعہ نوں اجیہی مہارت نال بیان کیتا اے کہ پڑھن والا بار بار پڑھن تے مجبور ہو جاندا اے۔ ملاحظہ کرو:

گیا تدوں گھیرا صدیق اکبرؑ پئی نظر جد اوس شیطان اُتے
 پھڑے گئے ہُن اسیں یا نبی ﷺ اللہ کہندا بھل کے وہم گمان اُتے
 تھاں نسنے دی نہیں کسے پاسے ویری پہنچدے سراں دے آن اُتے
 دیکھن کدی بے بھک کے ذرا ظالم پیندی نظر اُس نور دی کان اُتے
 کہیا نبی ﷺ نہ ڈریں صدیق اکبرؑ اللہ پاک ہے نال بچان اُتے
 قادر کرے تدیر بچاؤنے دی جی جان قربان اُس شان اُتے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 78)

ملک غلام سرور دا اندازِ بیان خوب اے۔ اوہناں نے نبی پاک ﷺ دی ذات پاک نوں موہرے دھر کے بڑی عقیدت نال سیرت لکھی اے۔ اوہناں کول جتھے شعری روانی تے تسلسل لبھدا اے اوہتھے کئی تھاواں تے لاجواب اندازِ بیان وی ملدا اے جیہڑا جذبات نال پُر اے۔ ”حضرت ہاجرہ کی بے تابی تلاشِ آب میں“ دے سرناویں پیٹھ مکہ شریف دی بے آب وادی تے اوہتھے گرمی دی شدت دی منظر نگاری کردے آکھدے نیں:

آفتاب جد گرم پہاڑ کیٹے لُو ساڑدی اے شعلہ نار ہو کے
 سایہ کتے نہ رُکھ کوئی نظر آوے واؤ چلدی اے زور دار ہو کے
 سکا دُودھ سی چھاتیوں ہاجرہ دا بچہ تڑفدا سی شیر خوار ہو کے
 تِٹا دیکھ کے پھڑے لاڈلے نوں صدقے جاوندی ماں بلہار ہو کے
 کراں پانی دی کتے تلاشِ اِس دم آخر سوچیو نیں بیقرار ہو کے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 67)

ماں کولوں جدوں بچے دی پیاس جر نہ ہوئی تے اوہناں حضرت اسماعیلؑ نوں تپدے ریگستان وچ اک پتھری اوئے لٹا کے پانی لئی بھیج نس شروع کردتی۔ اللہ پاک نوں ماں دی ایہہ ادا اپنی پسند

آئی پئی اوہنوں جج، عمرے دا اہم رکن (سعی) بنا دتا۔ ایہہ سعی محترمہ ہاجرہ نے کیوں کہتی، ملک غلام سرور دے لاجواب انداز بیان راہیں ملاحظہ کرو:

چڑھی دوڑ پہاڑ صفا اُتے پہنچی جا اُپر حدوں زار ہو کے
 آیا یاد پھر نکووا بال اوتھے صبر ٹٹ گیا تار تار ہو کے
 دوڑی پھر پہاڑ تھیں پُت وئے پتھر چُھدے نیں خار دار ہو کے
 آ کے دیکھیا روندے پھڑے نوں لگا گھاہ نیں جگر فگار ہو کے
 مروہ طرف اوہ اُٹھ کے پھیر دوڑی چڑھی جا پہاڑ خوار ہو کے
 مروہ، صفا اُتے حضرت ہاجرہ نے پائے ست پھیرے طلبگار ہو کے
 پانی سرور نظر نہیں آوندا اے دوڑی ہاجرہ بہت لاچار ہو کے

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 67)

سیرت لکھن دا شرف اوس بندے نوں حاصل ہوندا اے جیہنوں دربار نبوی تے بارگاہ الہی توں
 نامزد کیتا جاندا اے۔ ایس گل وچ ذرا برابر وی شک نہیں۔ کیوں جے ایس سارے نبی پاک ﷺ دی
 غلامی دا دعویٰ کرنے آں پر قبولیت دا شرف بھاگاں والیاں نوں ای حاصل ہوندا اے۔ ملک غلام سرور
 ہوراں نوں ایس گل دا احساس اے پئی اوہ ایس لائق نہیں سن کہ نبی پاک ﷺ دے مدح خواناں وچ
 اوہناں داناں ہوندا پر اللہ پاک نے اوہناں نوں ایس کم لئی منتخب کیتا کہ اوہ دے حبیب ﷺ دی مدح
 بیان کرن۔ فرماندے نیں:

کالا مُونہہ ہے قلم دا چاک سیدہ مشکل لکھن ہے حال حضور ﷺ دس دا
 ناقص عقل تے حُب وی نہیں خالص کوئی تڑپ نہ ذرا شعور دس دا
 بخش دیمیں نبی ﷺ دے ہر صدقے رہا میں گناہاں تھیں پُور دس دا
 پتہ نہیں کیوں لئی آ ایہہ خدمت میرے نفس دا عزم مجبور دس دا
 کراں کیوں بیان اخلاق نبی ﷺ آج جگ ہے بہت مغرور دس دا
 جہدی کریں ثنا توں آپ مولا کوتاہ فہم انسان معذور دس دا
 لکھتاں وچ بدعلیاں، حال نبی ﷺ! مینوں اپنا بڑا قصور دس دا
 اپر کراں کیہہ بُن تے چھوہ بیٹھا پورا کریں میں بہت رنجور دس دا

بھادیس ہاں بے عمل او باش بھارا تاں وی نبی ﷺ دے تیرے حضور دس دا
نکتہ چین نہ کریں خیال کوئی میرے نبی ﷺ دا رب غفور دس دا

(شاہنامہ اسلام۔ صفحہ 84، 83)

ملک غلام سرور ہوراں سیرت رسول ﷺ لکھن دی ٹھانی تے فیر سیرت لکھن دا حق ادا کر دتا۔
کیوں جے اوہناں ساویں ایس آھر دا مقصد آخرت دی فلاح تے آنحضرت ﷺ دی شفاعت سی۔
اوہناں دی بھادیس ایہہ پہلی شاعرانہ کوشش سی پر اوہناں معروف وارث شاہی بحر ورت کے کتاب نوں
معروف بنان دا ہتجا آھر کیتا اے۔ ایسے آھر پاروں ”شاہنامہ اسلام“ پنجابی دے سیرتی ادب وچ اک
سوہنا وادھا اے۔ عقیدت دے نال نال اختصار تے جامعیت نوں مکھ رکھ کے ایہہ کتاب لکھی گئی
اے۔ ایہہ اسلوب جاندار تے انملا اے۔

”شاہنامہ اسلام“ پنجابی وچ لکھی گئی اے ایس لئی پوری کتاب وچ تھاوں تھامیں محاورے،
اکھان تے روز مرے پنجابی دے ای ورتے گئے نیں جیہدے نال پنجابی زبان دی مٹھاس تے چاشنی
برقرار رہی اے پر کتاب دے سارے سرناویں اردو زبان وچ نیں۔

ملک غلام سرور دا انداز بیان سدھا سادہ، آسان تے جامع اے۔ بیان ڈھنگ ایجہا من
کچھواں اے کہ پڑھن والا فوراً گل سمجھ کے دل وچ اُتار لید اے۔ اوہناں شعراں وچ عربی، فارسی،
انگریزی تے ٹھیٹھ پنجابی الفاظ وی ورتے نیں۔ انداز بیان توں گل بات ورگا تے مخاطبہ انداز جھلکدا
اے۔ اوہ شعری محاسن تے لوازمات توں بخوبی واقف سن۔ اوہناں جتنے محسوس کیتا بڑی سہولت نال علم
بدیع تے بیان نوں ورتوں وچ لیاندیاں ہویاں تشبیہاں، استعاریاں، تلمیحاں تے تمثیلاں دی مچھی
ورتوں کیتی اے جیہدے نال کتاب دے حسن وچ وادھا ہو یا اے۔ اوہناں اپنا ناں تخلص دے طور تے
کئی طرح ورتیا اے۔ مثلاً سرور، سرور تے غلام سرور وغیرہ۔ اوہناں کئی جگہ اپنا ناں پورا تے بامعنی وی
ورتیا اے۔ وگئی ویکھو:

ع بن جان گے سبھ غلام سرور پھر دے اج جو دکھ پہنچاؤنے نوں
ع ایس ہاں بے دام غلام سرور کر کرم تے فضل انعام والا
ع بن گئے نیں سبھ غلام سرور سوہنا طرز ہر نبی ﷺ دے یاڑ دا اے
ع جگ ہو گیا سارا غلام سرور قوماں ہور وی حُب وچ ساریاں نیں

مکدی گل ایہہ کہ ”شاہنامہ اسلام“ اپنے موضوعات تے اسلوب پاروں بلاشبہ پنجابی سیرت نگاری وچ سوہنا تے انما وادھا اے۔ ایہہ کتاب لکھ کے ملک غلام سرور ہوراں نے نبی آنحضرت ﷺ نال محبت، عقیدت تے چاہت دا ثبوت دتا اے تے آن والیاں نسلاں لئی ایس کتاب نوں صدقہ جاریہ دی صورت چھڈ گئے نیں۔ ایہہ کتاب جتھے اوہناں دی بخشش دا سبب بنے گی او تھے قیامت تیکر اوہناں دا ناں وی روشن تے جیوندا جاگدا رکھے گی۔

حوالے تے حواشی

- 1- جناب ملک محمد اسلم ولد ملک فضل دین؛ ملک غلام سرور کنجاہی دے دوہترے نیں۔ اوہناں دی تاریخ پیدائش 1954ء اے۔ اوہ اولڈ راوین نیں۔ اوہناں گورنمنٹ کالج، لاہور توں 1976ء نوں ایم ایس سی (فزکس) دی ڈگری حاصل کیتی سی۔ اج کل ملکوال وچ رہندے نیں تے اپنی اہلیہ محترمہ ناصرہ اسلم نال رل کے عائشہ گرلز سیکنڈری سکول تے عثمان سائنس سکول جیسے ادارے چلا رہے نیں۔
- 2- ملک محمد اسلم کول اپنے نانا جان ویاں چٹھیاں نیں جیہڑیاں اوہناں دے ناں نال چھپے لیٹر پیڈ اُتے لکھیاں ہوئیاں نیں۔
- 3- ملک محمد اسلم کول اپنے نانا جان ویاں ہتھ لکھتی چٹھیاں نیں جیہڑیاں اوہناں اپنیاں دھیاں رانیاں نوں لکھیاں سن۔ بقول ملک اسلم چٹھیاں وچ گھریلو معاملات ای زیرِ بحث لیاندے گئے نیں تے اوہناں دی کوئی ادبی حیثیت نہیں اے۔
- 4- شاہنامہ اسلام آنحضرت ﷺ دی سیرت پاک دی کتاب اے جیہدے دو حصے نیں۔ پہلا حصہ 1937ء نوں چھپیا جد کہ 1952ء نوں پہلا تے دو جا حصہ کٹھے چھاپے چڑھے۔
- 5- شہباز ملک، ڈاکٹر، پنجابی کتبیات (جلد اول)، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء)، 273۔
- 6- حفیظ تائب، سیرت نگاری، مشمولہ: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتبہ: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، 1997ء)، 298۔

- 7- غلام سرور، خاں، ملک، شاہنامہ اسلام، (لاہور: ملک دین محمد اینڈ سنز، 1952ء)، 9۔
- 8- ایس مضمون وچ جتا وی شعری متن درج کیتا گیا اے اوہ ”شاہنامہ اسلام“ مطبوعہ 1952ء والے ایڈیشن وچوں لیا گیا اے۔ متن دے حوالے اخیر وچ درج کرن دی تھیں شعری ٹکڑے دے نال ای دے دتے نیں۔
- 9- عبدالقدوس، ہاشمی، تقویم تاریخی، (کراچی: مرکزی ادارہ تحقیقات اسلامی، 1965ء)، 343۔
- 10- حفیظ نائب، سیرت نگاری، مشمولہ: پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، مرتبہ: ڈاکٹر انعام الحق جاوید، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، 1997ء)، 298۔
- 11- غلام سرور، خاں، ملک، شاہنامہ اسلام، 7۔
- 12- اوبی، 8۔
- 13- آفتاب احمد، نقوی، ڈاکٹر، دلیل آفتاب (مطالعات نعت)، ترتیب و تدوین: عمران نقوی، (لاہور: شفیق پبلی کیشنز، 2001ء)، 141۔
- 14- واصف لطیف، اگوائی، (لاہور: مقصود پبلشرز، 2014ء)، 372، 373۔
- 15- القرآن، پارہ: 30، سورۃ: الم نشرح، آیت: 94۔
- 16- القرآن، پارہ: 17، سورۃ: الانبیاء، آیت: 107۔
- 17- القرآن، پارہ: 21، سورۃ: الاحزاب، آیت: 56۔
- 18- غلام سرور، خاں، ملک، شاہنامہ اسلام، 7۔
- 19- اوبی
- 20- اوبی
- 21- اوبی

حرا دلیر
ایم فل پنجابی سکالر
پنجاب یونیورسٹی، لاہور

لوک گیتاں وچ نونہ سس دا وِکرا

Abstract:

Folk songs are not written by a specific poet and are uttered through the lips of someone not known; not only representing his feelings and sentiments but of other members of society as well. These songs represent the feelings of kids, young and old generation of a society. Every aspect of life is depicted through them like birth, childhood, marriage and death likewise the conflict of bride and mother in law appears through these songs. The newly married girl always complains against her attitude and mother in law raises objections over the bride who captured the heart and mind of her son. This research article deals with a thorough study of folk songs in this context.

دیس پنجاب لوک گیتاں دا گھراے۔ اتھے سیانے تے سینئر لوک ای نہیں، گھرو تے میاراں، سگوں بال وی لوگ گیت گاندے تے گھڑدے نیں۔ نکلے بچے ذرا سیانے ہوندے نیں تاں گلایاں مھلیاں وچ رل کے کھیڈنا شروع کردے نیں، اودوں ای اوہ لوک گیتاں نال جانو ہو جاندے نیں، سگوں تنکاں رلا کے آپ وی گیت بولن لگ پیندے نیں۔ ساڈیاں بہت ساریاں نرسری نظماں انجے دیاں نیں۔ ”اج جمعرات اے، ڈیڈی دی برات اے“ ورگیاں نظماں بہت ساداں نیں تے اوہناں وچ قافیے رلان دے نال نال بالاں دے سدھے تے اکساہرے جذبات دی عکاسی ملدی اے۔ انتہائی سادگی توں لکدا اے کہ ایہہ نظماں بالاں نے ای جوڑیاں ہوئیاں نیں۔

بچے ذرا وڈے ہوندے نیں تاں بولیاں تے ماہیاں دا مقابلہ شروع ہو جاند اے۔ کڑیاں ایس

عمرے اپنے جذبات دا اظہار ”تھال“ دی صورت وچ کردیاں نیں۔ تھال وچ بھیناں دی بھرا مال محبت اپنے انتاں نوں ملدی اے۔

کھوہ وچ پانی

ماں میری رانی

پیو میرا راجا

پیٹھ گھوڑا تازا

چاندی دیاں پوڑھیاں

تے سونے دا دروازہ

آل مال پورا ہو یا تھال.....

اُنچ تے لوگ گیتاں دے موضوع اپنے رنگا رنگ تے ون سوونے نیں کہ زندگی دے ہر پہلو بارے اوہناں وچ کجھ نہ کجھ مل جاندا اے۔ پر کجھ موضوع ایجے نیں جہناں بارے لوگ گیتاں وچ خاص کر بہت مواد ملدا اے۔ ایہناں وچوں ای اک موضوع انگ ساک تے رشتے داراں دا بیان اے۔ سس نوہہ دی ازلی رقابت، ماں پتر، بھین بھرا دے ساک بارے لوگ گیتاں وچ ایٹا کجھ ملدا اے کہ اوہدے بارے کتاباں دیاں کتاباں لکھیاں جاسکدیاں نیں۔ ایہناں وچوں اک ایچا رشتہ نوہہ سس دا رشتہ اے۔ ایہہ رشتہ عجیب قسم دا رشتہ اے کہ ناگزیر وی اے تے رقابت بھریا وی اے۔ ویاہ دے نتیجے وچ بنن والی سس اصل وچ ایس گل پاروں دکھی ہوندی اے کہ میں اپنے پتر نوں جنم دتا، پڑھایا لکھایا، سیانا بنایا، ویہہ توں ترہہ سال تیکر ایہدی سیوا کیتی جد کہ نوں آون والی نے چار دناں وچ ای ایہنوں میرے توں دور کر دتا اے۔ دو جے پاسے نوں آون والی وی مجبور ہوندی اے۔ اوہ اپنے ماپے، بھیناں بھراتے ہوو سارے انگ ساک چھڈ کے نوں گھر آئی ہوندی اے جہدی خاطر اوہ آئی اے، جے اوہ وی اوہدا نہ بنے تاں آون دا مقصد کیہ ہویا۔

نووں ووہٹی بھوویں کنا ای جوا زپئی دیوے، حقیقت اُنچ اے کہ نوں گھر وچ اوہدی حقیقت اک اوہڑ بندے ورگی ہوندی اے جہدا وجود سوائے دولہے دے، کوئی وی پسند نہیں کردا۔ ممکن اے کدے کدائیں کوئی سوہرا وی چنگا نکل آوے پر سساں عام کر کے نوہہ نوں اک اکھ نہیں بھاندیاں۔ ایہہ عمل دوطرفہ ہو جاندا اے۔ سس نوہہ نوں برا سمجھدی اے تے نوہہ وی سس بارے کوئی اپنی چنگی

رائے نہیں رکھدی۔ سس دارویہ نونہہ بارے کیہ ہوندا اے، اوہدی سادہ جیہی مثال ایہہ لوک گیت اے:

نونہہ نی توں نسل ہو

چرہ خاچھڈتے چکی جھوہ

دسو، جتھے ایہہ صورتحال اے کہ آرام کرن دا مشورہ دیندے ہو یاں چرنے دی بجائے چکی دی مشقت شروع کرن لئی آکھیا جا رہیا اے، اوتھے کون اے جیہڑا سوہرے گھر وچ نونہہ دے مقام توں مطمئن ہووے گا۔ تے اجیہے گھر وچ نونہہ وی کچھ گھٹ نہیں کردی۔ اوہ وی فرمائش کردی اے کہ:

سس کٹنی صندوقاں اولھے، نم دا گھڑا وے گھوٹا (۱)

نویں ووہٹی دے آون نال سوہرے گھر وچ جیہڑی سیاست بازی شروع ہوندی اے، اوہ سارے گھرتے آل دوال نوں وی اپنی لکھیٹ وچ لے لینی اے۔ دوگروپ بن جاندا ہے۔ اک وچ سس، ناناں تے اوس گھر دیاں ہور سوانیاں ہوندیاں نیں جد کہ دوجے پاسے نونہہ کلم کلی ہوندی اے۔ بعض واری نونہہ دا ساتھ کوئی جٹھانی یاں دیورانی وی دینی اے پر اکثر انج نہیں ہوندا۔ کدی کدی تے انج وی ہو جاندا اے کہ جٹھانی یاں دیورانی وی سوہرے گھر دا ای کچھ پوردی اے۔

ایس گروپنگ وچ دولھاتے سوہرے دی حالت ماڑی ہوندی اے۔ دولھا جے بیوی ول اُلا ر وکھاوے تاں ”رن مرید“ دا مہناملا اے۔ سوہرا کدی کدی نونہہ ول اُلا ر وکھاندا اے پر اوہ وی سس نوں کدی پسند نہیں آندا۔ سساں ایہہ گل بھل جانداں نیں کہ کدی اوہ وی نونہہ بن کے ایس گھر آئیاں سن۔ سگوں کچھ سساں تاں بدلہ لیندیاں نیں کہ جو کچھ اوہناں نال پی ہوندی اے، اوہ سودتے بیاج سنے نونہہ نال کردیاں نیں۔ ایس دشمنی وچ نونہہ دے پیکے گھرنوں دی پن دیندیاں نیں، کدی اوہدے ماپیاں تے کدی بھراواں بارے مندا بولدیاں نیں جیہڑا نونہہ کولوں برداشت نہیں ہوندا۔ اوہ سس نوں بول اٹھدی اے:

سسے ویر نوں مندا نہ بولیں، میری بھاویں جند کڈھ لے (2)

ایس بولی دا اک رنگ ایہہ وی اے:

سسے ویر نوں مندا نہ بولیں، میری بھاویں گت پٹ لے (2)

بولی پنجابی زبان دا سبھ توں نکالوک گیت اے جہڑا صرف اک مصرعے دا ہوندا اے پر اوہدے وچ وی نونہہ سس دی کھچ تان بھرویں انداز نال ویکھی جاسکدی اے۔ بولی دی اک قسم شعر ورگی ہوندی

اے، اوہدے وچ وی کس نوں ماڑا متھیا جاندا اے۔

قمیھاں چھیٹ دیاں ملتانوں آئیاں نہیں

سساں بھیڑیاں جہناں گلوں لبوئیاں نہیں (3)

کس صرف کپڑے پان توں ای نہیں روکدی، اوہنوں نوہہ دا زیور پانا وی ماڑا لگدا اے تے

ایہدے توں وی اوہ آکھدی اے:

میری نتھ پرانی وچ موتی نہیں نیلے

کس پاؤں نہ دیندی، پاندی آں تیلے (4)

لوک گیت ”ماہیا“ وچ سانوں البتہ نوہہ کس دی اوہ کھج تان نہیں ملدی۔ ایہدی بنیادی وجہ

ایہہ وے کہ ماہیا اُنج ای جوواناں دا لوک گیت اے۔ ماہیا بنیادی طور تے عشقیہ جذبات دے اظہار لئی

ورتیا جاندا سی۔ ہولے ہولے ایہدے وچ ہور موضوع وی رلدے گئے پر نوہہ کس دی کھج تان توں

ایہہ محفوظ رہ گیا۔ ایسے طرحاں ”تھال“ وچ وی نوہہ کس دی چپقلش دا ذکر گھٹ ای سنن وچ آیا اے۔

اصل وچ ”تھال“ نکلیاں کڑیاں دی کھیڈ اے جد کہ نوہہ کس دا معاملہ اوہناں نوں اودوں سمجھ وچ آوندا

اے جدوں اوہ شادی دی عمر نوں اپڑ جانداں نہیں۔ ایسے طرحاں اک ہور لوک گیت جیہدے وچ کس

دا ذکر نہیں آوندا، اوہ ”لوری“ دا اے۔ ایہہ گل سمجھ آوندی اے کہ لوری جس عمر دے بالاں نوں سنائی

جاندا اے، اوس عمر وچ کس سوہرے وغیرہ داناں نشان وی نہیں ہوندا۔

تھال توں کچھ وڈی عمر دیاں کڑیاں دی اک ہور کھیڈ ”ککھی“ اے جیہدی کھیڈ وی اے تے

لوک گیت وی۔ ککھی وچ دو دو کڑیاں ہتھاں نوں قینچی دے انداز وچ پا کے دائرے دی شکل وچ

گھمدیاں نہیں تے نال نال گیت گاوندیاں جانداں نہیں۔ عام کر کے کس دا ذکر جتھے وی آوے، منفی

انداز نال آوندا اے تے اوہدی کردار کشی کیتی جاندا اے۔ ”ککھی“ دے اک لوک گیت وچ کس دی

حرص دا حال آپ وکھ لوو:

چلھے اُتے تو ریاں

کس میری ونڈن لگی

مینوں آئیاں تھوڑیاں

ہائے جلیبی تھوڑی اے

وٹن والی کوڑھی اے (5)

س دی کوشش ہوندی اے کہ اوہ آپ چنگا چوکھا کھاوے پر نونہ نوں اوہدے توں محروم رکھے۔ پر نونہ دی کپیاں گولیاں کھیڈن والے گھروں نہیں آئی ہوندی۔ اوہ س بارے پوری بھال وچ رہندی اے تے اونہوں پتا ہوندا اے کہ س نے کھان والی کوئی چیز کتھے لکائی ہوئی اے:

س کھیر چا پکائی

پیٹھ مٹگنے لکائی

اندر باہر وڑ دی کھاوے

بھیڑی گل کڑپے لاوے

لوکوساں بریاں وے

لان کیجے چھریاں وے (6)

ککھی دے ای ہور گیت وچ س دی کردار کشی ہور انداز نال ملدی اے۔ ساڈے اتھے ہُن تاں ”کوڑھ“ داروگ نہیں ملدا پر کسے زمانے وچ عام سی۔ اوہ زمانے دی عکاسی ایس گیت وچ نظر آوندی اے:

راہ وچ پوڑھی

س میری کوڑھی

سوہرا میرا مٹھا

جلال پور ڈٹھا (7)

چیتے رہوے کہ کونت، دیورتے سوہرے بارے لوک گیت اندر چنگے لفظاں نال ذکر مل جاندا اے پر جیٹھ تے س دا ذکر خیر کدھرے وی نہیں نظر آوندا۔

پنجاب دے لوک گیتاں وچوں اک ”گدا“ وی اے جہڑا گیت دے نال نال اک ناچ وی اے۔ بنیادی طور اتے ایہہ لہندے پنجاب دا گیت تے ناچ نہیں سی پر چڑھدے پنجاب توں ہجرت کر کے آون والے پنجابیاں دے نال ایہہ وی ایدھر آ گیا تے مقبول وی ہو گیا۔ ایہدے بارے جاوید گھنیر لکھدے نیں:

مشرقی پنجاب توں اُچالا کر کے آن والے لوکیں ایس ناچ نوں چوکھا

پسند کر دے نہیں۔ ایہہ ناچ اصل وچ تاڑی و جا کے نچیا جاندا اے۔ (8)

گدّہ جوان کڑیاں دا ناچ اے۔ ایہہ زیادہ تر ایسیاں کڑیاں نجدیاں تے گاندیاں نہیں جھڑیاں ویاہ دی عمرے اپڑ گئیاں ہوندیاں نہیں۔ گدّے دے لوک گیت وچ اکثر ہاس رس دا پہلو وی ہوندا اے۔ تھلے اسیں گدّے دے ایسے اک گیت وچوں نمونہ دے رہے آں جہدے وچ کس دے گالھاں دین دا ذکر کیتا گیا اے:

کس جو مینوں آکھیا توں گھيو وچ میدا گو
میدے وچ گھيو ڈلھ پیا، کس مینوں گالھاں دے
ندے سسے گالھڑیاں، اتھتھے میرا کون سنے (9)

پنجاب دے کلچر وچ اک رنگ رنگ حصہ ویاہ شادی دے موقعے دا وی ہوندا اے جہدیاں تقریباں کئی کئی دن جاری رہندیاں سن۔ پنڈاں وچ جنجاں لے چاں تیکر ٹھہرائیاں جاندیاں سن تے اوہناں دی ٹہل سیوا کیتی جاندی سی۔ جج جدوں کڑی دے پنڈ اپڑدی سی تاں پنڈ دیاں کڑیاں چڑیاں اوہدا راہ ڈک لیدیاں سن تے اوس موقعے اتے سٹھنی دے لوک گیت گائے جاندے سن۔ سٹھنی بنیادی طور اتے مزاحیہ جو ورگا گیت ہوندا اے جہدے وچ لاڑے تے اوہدے گھر دیاں سوانیاں نوں پُچا جاندا سی۔ کدے کدائیں ایہدے پاروں لڑائی وی ہو جاندی سی پر عام کر کے لوک سٹھنی توں لطف اندوز ای ہوندے سن، حالانکہ اکثر لاڑے دی ماں تے بھیناں بارے نامناسب لفظ ورتے جاندے سن۔ سٹھنی وچ وی اک ایسی سٹھنی موجود اے جہدے وچ کس دا ذکر ملدا اے، ذرا دیکھو:

سنیاں یادیا منڈیا وے

ساڈی مچھلی گھر دے

اتے پادے مورنیاں

اساں کس مکلا وے ٹورنی آں (10)

مکدی گل ایہہ کہ پنجاب دے لوک گیتاں وچ جتھے سارے ای انگاں ساکاں دے حوالے نال ذکر ملدا اے، او تھے نوہہ کس دے تعلقات بارے وی بہت سارے لوک گیت موجود نہیں۔ ایس رشتے وچ رقابت وی اے تے اک قسم دی دشمنی وی۔ دوویں اک دوجے نوں اک اکھ نہیں سکھاندیاں پر مجبوری ایہہ وے کہ دوہاں نے اکو گھر وچ ای رہنا ہوندا اے جس پاروں دلاں وچ پیدا ہون والی

بھڑاس نوں لوک گیتاں راہیں ای کڈھیا جاندا اے۔

حوالے

- 1- کنول مشتاق، بولیاں، (لاہور: پنجابی پبلشرز، زیلدار روڈ اچھرہ، 1976ء)، 15۔
- 2- ادہی
- 3- امرتا پریتیم، ایڈیٹر، ”حوض خاص دہلی“، ناک منی، (جنوری 1976ء): 14۔
- 4- منزل احمد، نیلی دے لوک گیت، (لاہور: کلاسک، دی مال)، 118۔
- 5- ارشاد احمد، پنجابی، پنجاب کی عورت، (لاہور: ظفر سنز پرنٹرز، 1976ء)، 133۔
- 6- سیف الرحمن، ڈار، جتھے پھل دی تھنڈی چھان، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1985ء)، 80۔
- 7- ادہی، 56۔
- 8- جاوید گھنچیرا، ملک، پھل کزانہ بار دے، (لاہور: راوی پبلشرز، 1993ء)، 75۔
- 9- منزل احمد، نیلی دے لوک گیت، (لاہور: کلاسک، دی مال)، 70۔
- 10- سیف الرحمن، ڈار، جتھے پھل دی تھنڈی چھان، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 1985ء)، 242۔

☆☆☆

ڈاکٹر سونیا اللہ رکھا

اسٹنٹ پروفیسر پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

دنیا دے اڈواڈ ملکاں وچ فلم دی تاریخ

Abstract:

The article describes the initial history of film in the world. Film is the most powerful tool of mass-communication. Its history is very unique and different. The first film of the world was started in 1895. But after that it became popular quite speedily in different countries. Every country tried to adopt this effective medium and started their national film industries. In this way, film emerged as the most powerful medium of expression and entertainment. Film history of 9 countries (China, Italy, France, Australia, Germany, Japan, Iran, Spain, Indonesia, Turkey) have been evaluated critically to find out the common characteristics of this genre. This study also provides critical analysis of the selected film industries of the past.

فلم ابلاغ دا اہم سوسہ اے۔ فوٹواں دے متحرک ہون دا فن فلم اکھواندا اے۔ فلم دی کاڈھ اچن چیت وجود وچ نہیں آئی ایس کچھ صدیاں دی محنت سی۔ دنیا وچ سب توں پہلاں فلم 1895ء وچ منظر عام تے آئی۔ ایس مگروں پوری دنیا وچ ایس موثر ترین ذریعہ میڈیم نے تہلکہ مچا دتا۔ پیرس، امریکہ توں مڈھ پنھن توں مگروں کھووکھ ملکاں وچ فلمی تاریخ دا آغاز دلچسپ کتھا اے۔

چین وچ فلم:

چائے دا شمار دنیا دے وڈے ملکاں وچ ہوندا اے جس ویلے یورپ وچ فلماں دا مڈھ بجھ گیا اوے ویلے چائے وچ سینے دی نیہہ دھری گئی۔ پہلی متحرک فلم چین دے شہر شنگھائی وچ 11 اگست 1896ء نوں "As an Act on a Variety Bill" ناں دے سرناویں پیٹھ پیش کیتی گئی۔ سینما دا

تعارف تے 1896ء وچ ہو یا جد کہ پہلی فلم 1905ء وچ بیجنگ وچ پروڈیوس ہوئی۔ انٹرنیٹ موجب:

"The first Chinese film, a recording of the peking opera, the battle of Dingjunshan, was made in November 1905 in Beijing." (1)

پہلی دہائی وچ شنگھائی چینی فلم انڈسٹری دا مرکز رہیا۔ 1913ء دے ورہے پہلا آزاد چینی سکرین ٹائٹل The Difficult Couple شنگھائی وچ زہنگ زہنگی تے زہنگ چین نے بنایا۔ 1913ء مگروں زہنگ چین نے ای 1916ء وچ اپنی پہلی چینی فلم پروڈکشن کمپنی بنائی۔ چین دی پہلی کامیاب فیچر فلم 1921ء وچ Yan Ruisheng دے ناں نال ریلیز ہوئی۔

چین دی پہلی مکمل فلم 1931ء وچ Sing Song Girl Red Peony دے ناں نال بنی۔ 1930ء دا ورہا چینی سینے دا سنہرہ دور منیا گیا کیوں جے اوس ویلے دیاں فلماں وچ ٹیشلسٹ تے کمیونسٹ موضوعاں نوں اکھیڑیا گیا۔ چائے دی پہلی کارٹون فلم "Princess Iron Fan" 1941ء وچ بنی۔ جاپان دے چائے تے حملیاں پاروں چین دی فلم انڈسٹری شنگھائی تیکر سنگھڑ کے رہ گئی فلم سازاں ہانگ کانگ تے دو جیاں شہراں ول ہجرت کرنی شروع کردتی۔ جاپانی حملیاں توں مگروں اک وار فیر چینی فلم انڈسٹری عروج ول سفر کرن لگی۔ اوس ویلے دی مشہور فلم "Spring in a Small Town" 1948ء وچ بنی۔ کمیونسٹ، ثقافتی انقلاب مگروں چینی فلم انڈسٹری ترقی ول سفر کردی گئی سینما گھراں دی تعداد ودھی تے فلم بیناں دا سینما گھراں ول مہاڑ روز بروز ودھا گیا۔ چین وچ دنیا دے وڈے وڈے فلم سٹوڈیو موجود نیں جہاں وچ The Hengdian World نوں 2010ء وچ سالانہ فیچر فلماں ریلیز کرن پاروں تیجے وڈے Studio فلم انڈسٹری دا درجہ ملایا۔ سجاد احمد نے چینی فلم انڈسٹری بارے آکھیا کہ:

”چین کی فلم انڈسٹری کے بارے میں کچھ اس قسم کی اطلاعات بھی ہیں کہ وہاں بڑے سکرین کی فلموں پر کچھ پابندیاں بھی عائد ہیں جن کی بنا پر اب وہاں زیادہ تر ایسی مختصر فلمیں بنائی جا رہی ہیں جنہیں مائیکرو فلمز Micro Films کہا جاتا ہے۔ یہ مختصر فلمیں چینی عوام میں تیزی سے

مقبول ہوئیں ہیں۔“ (2)

چینیاں دی پیش گوئی اے کہ 2018ء تیکر چینی دنیا دی سب توں وڈی فلمی مارکیٹ دا مقام حاصل کر لین گے کیوں جے چائے Hollywood سٹوڈیو لئی وڈا کاروباری مرکز بن گیا اے۔ انٹرنیٹ موجب:

"China has also become a major hub of business for Hollywood Studios." (3)

اٹلی وچ فلم:

فلماں دے موجد فرانس دے لیومیرز برادران نے مختصر فلماں بنا کے دکھو دکھ مکاں وچ ویلے دے نال نال کھان دا سر بندھ کیتا۔ انٹرنیٹ موجب:

"The French Lumiere brothers commenced public screening in Italy in 1896 in March 1896, in Rome and Milan in April in Naples, Salerno and Bari; in June in Livorno; in August in Bergamo, Bologna and Ravenna in October in Ancona; and in December in Turin, Pescara and Reggio Calabria." (4)

لیومر برادران نے ای فلماں دی مشہوری تے جانکاری تھیں تھیں اپڑائی اوہناں دا مقصد تجارتی منافع سی۔ لیومر برادران دے تربیت شدہ کارکنان نے کئی مختصر فلماں بنائیاں جیہڑیاں عام حیاتی تے سوانگی نائک توں متعلق سن۔ انج ای دوجیاں مکاں و انگر اٹلی وچ وی فلماں دا مڈھ 1896ء وچ بجھا۔ اٹلی دے فلمی موڈھیاں وچ Filoteo Alberini دا ناں سر کڈھواں اے جہنے اپنا Kinetograph ابتدائی ورہیاں وچ ای رجسٹر (Patent) کرا لیا۔ اٹلی دی پہلی فلم "Le Pres di Roma" 1905ء وچ بنی جہدے ہدایت کار "Filoteo Alberini" سن۔

اٹلی فلمی صنعت نوں 1903-1908 وچ کار ترقی دیون وچ تن کمپنیاں دا وڈا ہتھ سی۔ پہلی دا ناں Cine سی ایہہ روم وچ سی دوجی Turin تے تیجی Itala Film کمپنی۔ اٹلی فلمی صنعت دی مڈھلی تاریخ اُتے گوہ کیتا جائے تے اٹلی دیاں مڈھلیاں فلماں مختلف سٹیج ڈرامیاں تے ادبی لکھتاں توں ماخوذ نیں۔ اٹلی دی پہلی مکمل فلم 1930ء وچ بنی۔ انٹرنیٹ موجب:

"The first Italian sound film was Canzone Dell Amore (The Stage of Love, 1930) by Gennaro Righelli (1886-1949)." (5)

Gennaro Righelli اٹلی فلمی صنعت دا مشہور ہدایت کار، سکرین رائٹر تے اداکاری۔ ایہنے اٹلی تے جرمنی وچ 47-1910ء تیکر 110 دے لگ بھگ فلماں دی ہدایت کاری دے فرائض سرانجام دتے۔ 1930ء وچ ایہنے اٹلی دی پہلی بولدی فلم "The Stage of Love" دی ہدایت کاری کیتی۔ اٹلی دی پہلی رنگین فلم دا ناں Toto Acolori اے ایہہ 1952ء وچ بنی۔ انٹرنیٹ موجب:

"Tot'o a Colori (English: Toto' in Color) is a 1952 Italian Film, and was the first Italian color film shot with the Ferrania Color System." (6)

اٹلی دی پہلی رنگین فلم "Toto a Clori" دے ہدایت کار Steno سن۔ ایس فلم نوں Steno نے پرائیویٹ کمپنی Ferrania نال رل کے بنایا۔ اٹلی فلمی صنعت عروج و زوال دی گھسن گھیری وچوں ہوندی دوجی جنگ عظیم توں بعد ترقی دیاں راہواں ول ٹر پئی۔ اٹلی دے فلمسازاں تے پروڈیوسراں اپنی فلمی انڈسٹری نوں نویاں توں نویاں تکلیکاں نال دنیا دیاں مشہور تے وڈیاں فلماں دی صف وچ لیا کھلاریا۔ ایہو وجہ اے کہ 2014ء وچ اٹلی فلماں نوں اعزازی ایوارڈ ملے۔ انٹرنیٹ موجب:

As of 2014, Italian Films have won 14 Academy Awards for best foreign language film, the most of any country, as well as 12 Palmes d'Or the second most of any country." (7)

فرانس وچ فلم:

فرانسیسی دعویٰ کر دے نیں کہ سینما فرانس وچ ای جھیا کیوں جے پہلا شو فرانس دے ای دو بھراواں لیومر تے آگسٹ نے وکھان دا جتن کیتا۔ ایہہ گل حقیقی اے پر 1896ء توں پہلاں کئی ورہیاں توں فلم دے شوقین فلماں دے جنم لئی اپنی اپنی تھاں تے کر دے سی۔ فرانس دا فلمی تاریخ دے مڈھ وچ بڑا اہم کردار اے۔ کیوں جے فرانس دی مضبوط تے جدت پسند فلمی روایت نے فرانس تے فرانس توں باہر یورپ تے پورے علاقے دے اداکاراں نوں اک تھاں اکٹھا کرن دا راہ کڈھیا۔ فرانس دے شہر Paris وچ 28 دسمبر 1895ء نوں پہلی فلم "The Arrival of Train" دکھائی گئی۔ پہلی تے دوجی جنگ عظیم وچ فرانسیسی فلمی صنعت نوں ڈھیر نقصان داراں خلافت نہ ہون کارن ہويا۔ دوجیاں ماکاں وانگرا تھتھے وی جنگ دے برے اثرات رونما ہوئے۔ جنگ توں بعد فرانسیسی سینما وچ حقیقت پسندی دا عنصر داخل ہو گیا۔ انٹرنیٹ موجب:

"During the period between World War-I and World War-II, Jacques Feyder and Jean Vigo become one of the founder of poetic realism in French Cinema." (8)

فرانس وچ متکلم فلماں بنان دا تجربہ Leon Gaumont نے وی کیتا ایہنے اکتوبر 1928ء وچ کئی مختصر فلماں بنائیاں جہاں وچ موسیقی نوں شامل کیتا گیا۔ فرانس دی پہلی متکلم فلم دا ناں Les Trois Masques (The Three Marks 1929) اے۔ فرانسیسی فلمی صنعت دا شمار دنیا دی تہی وڈی فلمی

صنعت وچ ہوندا اے۔

آسٹریلیا وچ فلم:

آسٹریلیا فلمیں فلماں دا مڈھ اٹھتھم ہال توں بچھا ایہہ Collins Street وچ واقع اے۔ ایس میوزک ہال وچ لوکاں دی تفریح لئی کھو وکھ طریقے ورتے جاندے سن۔ اکتوبر 1896ء وچ آسٹریلیا نے فلماں دے مڈھ بچھن توں اک ورہے مگروں ای اپنی فلمی تاریخ دی نیہہ دھری لئی۔ انٹرنیٹ موجب:

"In October 1896, it exhibited the first movie shown in Australia, within a year of the first public screening of a film in Paris on 28 December 1895 by the French Lumiere Brothers." (9)

اٹھتھم ہال وچ فلماں دی نمائش ویلے سر ہوندی رہی پر ایہہ ساریاں فلماں مختصر تے چپ سن۔ آسٹریلیا دی پہلی فچر فلم 1906ء وچ بنی جس نوں اٹھتھم ہال وچ ای نمائش لئی وکھایا گیا۔ فلم دا ناں The Story of the Kelly Gang دیا جانا اے۔ ایہہ فلم Charles Tait تے اوہدے گھر دے کچھ لوکاں نے مل کے بنائی۔ دنیا دا پہلا فلم سٹوڈیو Limelight Department آسٹریلیا دے شہر Melbourne وچ اے۔ ایس نے لگ بھگ 300 فلماں بنائیاں۔ ایسے ادارے نے آسٹریلیا فلمی صنعت نوں فروغ دیون وچ مدد دی۔ آسٹریلیا دی پہلی متکلم فلم 1931ء وچ تے پہلی رنگین فلم 1955ء "Jedd" دے ناں نال بنی۔ اج آسٹریلیا فلمی صنعت دا شمار کامیاب فلمی صنعت وچ اے۔

جرمنی وچ فلم:

جرمنی وچ سینے دے مڈھ بارے آکھیا جانا اے کہ برلین وچ Max Skladanowsky تے اوہدے بھرا Emil نے یکم نومبر 1895ء نوں پروجیکٹر Bioscop دی نمائش Wintergarten Music Hall وچ کیتی۔ 15 منٹاں دیاں 8 مختصر فلماں دی پہلی وار یورپ وچ عوام دے سامنے نمائش کیتی گئی۔ پر لیومر برادرز دی پیرس وچ 28 دسمبر نوں پیش کیتی جان والی نمائش اولیت دا درجہ اختیار کر گئی کہ اوہناں دا فلمی پروجیکٹر Bioscope دی نسبت ڈھیر خوبیاں دا مالک سی۔

جرمنی دی پہلی فلم 1895ء وچ بنی۔ ایس ورہے 6 جدید فلماں بنیاں۔ پہلی بنی والی فلم دا ناں Akrobatisches Potpourri اے۔ جرمنی دی پہلی متکلم فلم 1928ء وچ Casanova ناں دی بنی۔ 1929ء مگروں جرمنی دیاں کئی فلماں بڑی اہمیت دیاں حامل نیں۔ انٹرنیٹ موجب:

"After 1929 Dar Blae Engel, Die Drei Von Der Tankstelle, M-German Film become a model for a distinctive technique and style of filmmaking." (10)

1929ء توں بعد، Dar Blae Engel, Die Drie Von Der Trankstelle,

M-German Film ناں دیاں فلماں بنیاں۔ جرمن سینما دی تاریخ بڑی پرانی تے روایتی اے۔ انٹرنیٹ موجب:

"German Cinema has a very long and proud tradition." (11)

جاپان وچ فلم:

جاپانی سینما دی تاریخ 100 سالوں تیکر کھلری پلری اے۔ جاپان وچ فلماں دا مڈھ 1897ء وچ اوہدوں بجھا جدوں اک غیر ملکی کیمرا مین جاپان اپڑیا۔ تھامس ایڈسن دا "کائٹو سکوپ" جاپان وچ نومبر 1896ء وچ نمائش لئی دکھایا گیا۔ انج ای Vitascope تے لیومر Cinematography کا روباری بندے Inabat katsutaro نے جاپان وچ 1897ء وچ لوکاں کی سامنے دکھان دا آہر کیتا۔ جاپان دی اہمیت ایس لئی وی ودھ اے کہ لیومر برادرز نے اپنیاں فلماں پہلاں جاپان وچ شوٹ کیتیاں سن۔ جاپان دی پہلی فلم 1897ء وچ منظر عام تے آئی۔ انٹرنیٹ موجب:

"The first successful Japanese film in late 1897 showed sight in Tokyo." (12)

جاپان دی پہلی فلم جاپان دے شہر ٹوکیو وچ نمائش لئی دکھائی گئی۔ جاپان دی پہلی متکلم فلم دا ناں "The Captains's Daughter" سی۔ جاپان دی پہلی رنگین فلم 1953ء وچ Gate of Hell دے ناں نال بنی۔ جاپان فلمی صنعت نوں 2010ء وچ دنیا دی چوتھی وڈی فلمی صنعت دا درجہ دتا گیا۔ انٹرنیٹ موجب:

"Japan has one of the oldest and largest film industries in the world; as of 2010, it was the fourth largest by number of feature films produced." (13)

ایران وچ فلم:

ایرانی سینما یا ایرانک سینما، فارسی سینما اکو ای سینما دے وکھو وکھ ناں نیں۔ ایران وچ سینے دا مڈھ سینما دی مڈھلی تاریخ توں 5 ورہے بعد بجھا۔ ویہویں صدی دے مڈھ وچ پہلی ایرانی فلم 1900ء وچ بنی ایران دا پہلا فلم ساز "مظفر الدین شاہ" دا سرکاری فوٹو گرافر "مرزا ابراہیم خان عکاس باشی" نوں

منیا جاندا اے۔ مرزا ابراہیم نے مظفر الدین شاہ دے حکم تے پیرس دے دورے دے دوران جولائی 1900ء وچ کیمبرہ خریدیا تے مظفر شاہ دے یورپ دورے بارے فلم بنائی۔ المیہ ایہہ کہ ایس فلم دا اج کوئی ثبوت نہیں لبھدا۔ ایرانی سینما دے دو جے بانی داناں ”خان بابا معتز دی“ اے۔ ایران دا پہلا سینما تھیٹر 1904ء وچ ایران دے وڈے شہر تہران وچ مرزا ابراہیم خان عباسی نے تعمیر کیتا۔ انٹرنیٹ موجب:

"In 1904, Mirza Ebrahim Khan Sahhafbashi opened the first movie theatre in Tehran." (14)

ایران دی پہلی باقاعدہ چپ فلم 1930ء وچ Professor Ovanes Ohanian نے بنائی فلم داناں حاجی آغا اے۔ جد کے پہلی متکلم فلم عبدالحسین نے لورگرل ناں تے بنائی۔ Sepanta نے ہور وی کئی فلماں بنائیاں جہاں وچ ”فردوسی“، ”شیریں تے فرہاد“، ”Blackeyes“ (نادر شاہ دے انڈیا حملے توں متعلقہ کہانی) مشہور نیں۔ ایہناں نے 1937ء وچ ای مشہور مشرقی رومانی داستان رومیو جلیٹ نال رلدی ملدی فلم ”لیلیٰ مجنوں“ بنائی۔ ایرانی سینما دے مڈھلے ڈائریکٹراں وچ ”Abolhossein Sepanta“، ”Esmail Koushan“ دے ناں سرکڑھویں نیں جہاں فارسی ادب تے قدیم فارسی میتھو ڈولوجی نوں فلماں راہیں بیان کر کے انسانیت تے اخلاقیات ورگے موضوعاں نوں سچے ڈھنگ نال فارسی فلماں راہیں پیش کیتا۔ ایسے پاروں ایرانی فلم بین الاقوامی سطح تے مقبولیت تے مشہوری رکھدی اے۔

سپین وچ فلم:

دوجیاں ماکاں وانگر سپین وچ وی سینما دی ہوند کوئی اچرچ گل نہیں سی۔ پہلی سپینش فلم دی نمائش 5 مئی 1895ء نوں سپین دے شہر Barcelona وچ ہوئی۔ جد کہ مئی تے دسمبر 1896ء وچ لیومر برادرز دیاں فلماں دی نمائش Madrid تے Barcelona سپین دے شہراں وچ کیتی گئی۔ سپین دی مڈھلی فلم بارے گل ڈھکی چھپی اے آکھیا جاندا اے کہ Salida de la misa de doce de la Iglesia (Exist of the Twelve O'Clock Mass from the Church • del pilar de zaragoza of El Pilar of Zaragoza) فلم ہوسکدا اے جیہڑی پہلی سپینش فلم اے۔ 1897ء وچ ریلیز ہون والی فلم Rina en un Cafe (Brawl in Cafe) نوں وی پہلی سپینش فلم منی جاندی اے۔ اج سپینش فلم عالمی سطح تے اپنی سہان کرن وچ کامیاب ہو چکی اے۔ انٹرنیٹ موجب:

"In recent years, Spanish Cinema has achieved high marks of recognition." (15)

انڈونیشیا وچ فلم:

انڈونیشیا وچ پہلی فلم 1900ء وچ دکھائی گئی۔ مگروں 20 ورہیاں تائیں غیر ملکی فلماں امریکہ توں درآد کر کے پورے ملک وچ دکھائیاں جاندیاں رہیاں۔ قومی ڈاکومنٹریاں بنان دا رواج 1911ء وچ ہويا پر ایہہ فلماں درآد کیتیاں فلماں دا مقابلہ کرن توں وانجھیاں سن۔ پہلی قومی فلم 1926ء وچ بنی فلم دا ناں "Leotoeng Kasaraoeng" سی۔ پہلی متکلم فلم انڈونیشیا دے باشندے L. Henveldrop نے بنائی۔ چین نے انڈونیشیا دے کلونی سینما وچ سانجھ 1928ء دے مڈھ وچ پائی جس پاروں چین نے ایس ملکی صنعت تے 1930ء تیکر راج کیتا۔ انڈونیشیا دی حکومت نے ڈھیر ٹیکس لاگو کر کے سینما وچ ٹکٹ زیادہ قیمت تے ویتھے شروع کر دتے تاں جے ایہہ یقین ہوئے کہ مقامی فلماں دا منافع بہت گھٹ اے۔ نتیجتاً مقامی فلمی صنعت زوال دا شکار ہو گئی۔ ویلے دے نال نال Terang Boelan، (1938) Fatima، (1939) Alang-Alang جیہیاں فلماں نے انڈونیشیا دی مردہ فلمی صنعت وچ جان پادتی۔ 1940ء وچ نویس پروڈکشن ہاؤساں دا مڈھ پنھن نال اداکاراں، پروڈیوسراں، ڈائریکٹراں نے ایس صنعت نوں پیراں تے کھارن وچ ڈھیر حصہ پایا۔

ترکی وچ فلم:

ترکی وچ فلمی صنعت دا مڈھ لیومر برادران دی 1895ء دی بنی فلم دی نمائش توں بجھا۔ ترکی دی پہلی فلم L' Arriee D'un Train en Gare de La Ciotot لیومر برادرز دی سی جہدی نمائش ترکی دے شہر استنبول وچ ہوئی۔ ترکی دی اپنی پہلی ڈاکومنٹری فلم 1914ء وچ Faut Uzkinay نے بنائی فلم دا ناں Ayastefanon Taki Rus Abidesinin Yikilisi (Demolition of the Russian Movement at San Stefano) اے۔ ترکی دی پہلی کہانی فلم 1917ء وچ جد کہ پہلی متکلم فلم 1931ء وچ بنی۔ انٹرنیٹ موجب:

"The first narrative film Sedat Simavi's The Spy, was released in 1917. Turkey's first sound film was shown in 1931." (16)

ترکی وچ 1896-1945ء وچکار مقامی فلماں دی تعداد 50 توں وی گھٹ رہی جد کہ 1970ء

دے مڈھ وچ سالانہ فلماں دی تعداد 300 تیکراں اپڑن پاروں ترکی دنیا دے پنجویں درجے دے فلمی صنعت دا درجہ رکھن والے ماکاں دی صف وچ شامل ہو گیا۔ ترکی فلماں تے ترکی ثقافت نے کئی سالاں توں نہ صرف عوام نوں تفریح بخشی سگوں ملکوں باہر عرب تے امریکی فلمی صنعت تے وی ڈومنگھے اثرات مرتب کیے۔

حوالے

- 1- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_China
- 2- سجاد احمد، فلموں کی دنیا کے ایک سو گیارہ سال، (کراچی: 2016ء)، 42-43۔
- 3- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_China
- 4- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Italy
- 5- <https://filmreference.com>
- 6- https://en.wikipedia.org/wiki/Toto_in_Color
- 7- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Italy
- 8- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_France
- 9- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Australia
- 10- <https://german-way.com>
- 11- <https://www.internations.org/germany-expats/guide/29464-culture-shopping-recreation/german-cinema-16026>
- 12- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Japan
- 13- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Japan
- 14- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Iran
- 15- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Spain
- 16- https://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Turkey

مریم سرفراز

لیکچرار شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

اشفاق احمد، شخصیت تے حیاتی

Abstract:

This article comprises of complete life history of eminent writer, broadcaster, scholar, philosopher and teacher Ashfaq Ahmed. It describes about his early life, family background, education and career. It also throws light on his passion for literature especially Punjabi language and literature.

قدرت ہر دور وچ استاد تے سوجھوان عطا کردی رہی اے۔ ایہہ قدرت دا اک طرح عام بندیاں لئی انعام تے انتظام وی اے۔ انعام ایس لئی کہ ایہی استاد تے سوجھوان عام لوکاں دی سوچ وچ آہنگ پیدا کر کے آسانیاں پیدا کر دے نیں تے انتظام ایس واسطے کہ قدرت دے شعور دا سلسلہ چلدا رہوے، ودھدا پھلدا تے قائم رہوے۔ ایہو جیہا اک عظیم استاد تے سوجھوان قدرت نے سانوں اشفاق احمد دے روپ وچ عطا کیتا جیہڑے اپنی ساری حیاتی لوکاں وچ شعور پیدا کر دے رہے۔ اوہناں جیہا سوجھوان صدیاں بعد ای پیدا ہوندا اے۔

پنجابی تے اردو زبانوں دا ادبی گھیرا جہاں اچیاں تے سچیاں ہستیاں دی علمی تے ادبی خدمات دے دم نال ہر یا بھریا تے روشن دکھائی دیندا اے ایہناں وچوں اک سچا ناں اشفاق احمد ہوراں دا اے جیہڑے آج ساڈے وچ موجود نہیں رہے پر اوہ اوہناں سوجھواناں وچ شامل نیں جہاں اتے ادب تے فن نوں مان اے۔ آپ دے قلم توں کھلے موتی پنجابی تے اردو ادب دا انملا سرمایہ نیں۔ پنجابی تے اردو ادب دی تاریخ آپ دے تذکرے دے بغیر نامکمل رہوے گی۔ اشفاق احمد اک عہد ساز قلم کار، اچے سچے لکھاری، نویکے افسانہ نگار، بے مثال ڈرامہ نگار، پنجابی شاعر، ممتاز براڈ کاسٹر، روشن خیال فلسفی، لوکاں دا دکھ رکھن والے دانشور، باعمل عالم تے اچی نظر والے صوفی سن۔

اشفاق احمد ذات دے پٹھان سن۔ اوہناں دا تعلق مہمند قبیلے نال سی۔ بھارت دے شہر فیروز پور توں پچاس میل دور مکسٹر ناں دا اک قصبہ اے۔ ایس علاقے نوں مالوے دا علاقہ وی آکھیا جاندا اے۔ اشفاق احمد 22 اگست 1925ء نوں پیدا ہوئے۔

اے حمید ہوراں ”اشفاق احمد“ (شخصیت و فن) ”وچ اوہناں دے جنم بارے انج لکھیا اے:

”اشفاق احمد مالوے کے اسی علاقے مکسٹر میں 22 اگست 1925ء کو

پیدا ہوا۔ دستاویزات میں اشفاق احمد کی تاریخ پیدائش 22 اگست

1927ء درج ہے جو درست نہیں ہے۔“ (1)

مکسٹر دا علاقہ سکھاں دا متبرک مقام وی اے۔ اتھے 92 فیصد سکھاں دی آبادی سی۔ اک بہت وڈا گردوارہ وی سی۔ مکسٹر دریائے ستلج توں 33 میل دوری۔ ایہہ سارا خشک قسم دا علاقہ سی۔ ایس مکسٹر دے قصبے وچ بھرا واری پتی محلہ سی۔ ایس محلے وچ ای اشفاق احمد ہوراں دا گھر سی۔ جہدے بارے اوہ انج دسدے نیں:

”اس مکسٹر کے قصبے میں بھرا واری پتی محلہ تھا۔ اس محلے میں ہمارا

ایک حویلی نماں مکان تھا۔ ایک منزلہ گھر کے پھانک کے سامنے گلی

کراس کریں تو ایک واڑہ تھا جس میں گھوڑے، بھینسیں وغیرہ بندھی

ہوتی تھیں۔“ (2)

اشفاق احمد اک کھاندے پندے گھرانے وچ جنم لیا۔ آپ دے والد دا ناں بابا جی محمد خاں سی۔ جیہڑے اک قابل تے محنتی ڈنگر ڈاکٹر سن۔ اوہ جابر پٹھان سن جنہاں دی مرضی دے خلاف گھر وچ پتہ وی نہیں مل سکدا سی۔ اشفاق ہوراں دے گھر دا ماحول روایتی پٹھان طبقے دی عکاسی کردا سی پر ایس دے باوجود اوہناں دی شخصیت اتے پٹھانیت دا عنصر بہت گھٹ سی۔

اشفاق احمد دی والدہ محترمہ دا ناں بی بی سردار بیگم سی جیہڑی سوئی، عاجز تے وڈیاں دی عزت وچ مشہور سن۔ ایہناں دے گھر نوں بچیاں نے جنم لتا جنہاں بارے بانو قدسیہ ہوراں لکھیا اے:

”عجب سی بات ہے کہ یہ سب بچے سب کے سب دو دو سال کے

وقفے کے بعد 20 مئی کو پیدا ہوئے۔ صرف اشفاق صاحب 22 اگست

1925ء میں اس دنیا میں تشریف لائے۔“ (3)

اشفاق احمد نے اپنی ابتدائی تعلیم قصبہ کلمترتوں ای حاصل کی تھی تے ایہوں دے ای اک سکول توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ دسویں دا امتحان پاس کرن توں بعد اشفاق احمد فیروز پور چلے گئے تے فیروز پور وچ رام سکھ داس کالج وچ پڑھن لگ گئے۔ فیر اوہناں بی اے دا امتحان فیروز پور دے ای آر ایس ڈی کالج توں پاس کیتا۔

پاکستان بنن مگروں اوہ اپنے خاندان دے نال ہجرت کر کے پاکستان آ گئے۔ لاہور دے والٹن دے علاقے وچ مہاجرین دا بڑا وڈا کیمپ سی۔ مہاجرین نوں وقتی طور تے استھے رکھیا جاندا سی۔ اشفاق احمد ایس کیمپ وچ رجسٹر اتے مہاجرین دے ناں درج کرن لگ گئے۔ ایہوں فیر اوہ ملتان چلے گئے تے ملتان دے مہاجر کیمپ وچ وی کچھ چر لئی کم کردے رہے۔ ایس دے بعد اوہ لاہور واپس آ گئے تے ایس سے اوہناں نوں مزنگ روڈ تے مکان الاٹ ہو گیا سی۔

ایہناں دے ایس مکان بارے اے حمید ”داستان گو“ وچ لکھدے نیں:

”انہیں نمبر ایک مزنگ روڈ والا مکان الاٹ ہو چکا تھا۔ اس مکان کی تین چار منزلیں تھیں۔“ (4)

ایس زمانے وچ اشفاق ہوراں نوں مصوری نال وی دلچسپی سی اوہ پڑھدے وی سن تے تصویراں وی بناندے سن اوہناں نوں تجربی آرٹ نال بڑی دلچسپی سی۔ اوہناں نے ممتاز مفتی دے افسانوی مجموعے ”اساراں“ دا سرورق وی بنایا سی جیہڑا تجربی آرٹ دا عجیب و غریب نمونہ سی۔

پاکستان بنن مگروں جدوں اشفاق احمد تے اوہناں دے گھر والے لاہور دے علاقے مزنگ وچ آوے تاں اوہناں دے مایاں دے مالی حالات چنگے نہیں سن ایس لئی اشفاق ہوریں روزگار دے دفتر گئے پر اوہناں نوں بی اے پاس ہون دے باوجود وی نوکری نہ مل سکی۔ کیو جے نوکری کرن لئی میٹرک پاس چاہیدا سی۔ اگلے دیہاڑے اوہناں نے میٹرک دی سند وکھا کے ریلوے وچ ملازمت حاصل کی تھی جتھے اوہ صرف اک دن ای گزار سکے۔ ایہدے بعد والٹن وچ مہاجرین دے کیمپ وچ نوکر ہو گئے۔ استھے اوہ جیہڑا کم کردے سن اوہدے بارے اوہ آپ انج دسدے نیں:

”میں کیمپ میں معمولی کلرک تھا۔ میری ڈیوٹی تھی کہ میں مہاجروں کے نام، پتے، کوائف اور ان کی شکایتیں اپنی نوٹ بک میں لکھا کرتا تھا۔ رفتہ رفتہ مجھے ایک مائیکروفون مل گیا میں اس پر اہم اتانڈنمنٹ کرنے لگا۔“ (5)

والٹن وچ ای اشفاق احمد دی ملاقات ممتاز مفتی نال ہوئی۔ روز ملن دی وجہ توں ممتاز مفتی ہوراں نوں اشفاق صاحب نوں قریب توں جانن دا موقع ملیا۔ وہ اشفاق احمد دی شخصیت اوہناں دی ذہانت تے قابلیت توں بہت متاثر ہوئے۔ اوہناں نوں اشفاق احمد دی قابلیت دا اندازہ ہو چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں اشفاق احمد نوں آزاد کشمیر ریڈیو دے ”تراڑ کھیل“ لئی کام کرن لئی کہیا۔

شفقت تنویر مرزا اپنے مضمون Man of the Masses وچ لکھدے نیں:

"Mumtaz Mufti, who was much impressed with Ishfaq's knowledge and potential, asked him to work with him on Azad Kashmir Radio, Tarakhel. It was a mobile unit and required people who could produce programmes at a minutes notice. Ishfaq was considered suitable for the job. The experience of his job at refugee camp provided ample food for the stories written by him later in life." (6)

تراڑ کھیل لئی اک ٹرک وچ ریڈیو سٹیشن ایس لئی قائم کیا گیا تاں جے ہندوستان توں ہون والے پروپیگنڈہ پروگراماں دا جواب فوراً دتا جاسکے۔ اشفاق احمد دے ذمے ”ہم آگئے“ دا سکرپٹ لکھنا سی اوہ آل انڈیا ریڈیو پروگرام سندے نال نال حاضر جوابی نال سارے اعتراضات دا جواب لکھدے جدوں بھارتی پروگرام بند ہوندا تے تراڑ کھیل توں اعلان ہوندا ”ہم آگئے“۔

لاہور وچ اشفاق ہوراں اپنی ادبی زندگی دا آغاز کیا۔ لاہور وچ ای اوہناں اردو دے مضمون وچ ایم اے کیا۔ عبدالغفور قریشی ایس بارے لکھدے نیں:

”1950ء وچ گورنمنٹ کالج لاہور توں ایم اے کیا۔“ (7)

جدوں اشفاق احمد ایم اے کر رہے سن اوس وقت اوہناں دی کتاب ”ایک محبت سو افسانے“ چھپ چکی سی پر اوہناں نے اپنی ذہانت تے علمی قابلیت دا رعب کدی وی اپنے ہم جماعتاں تے نہیں جھایا۔ ایس گل دا ذکر کردیاں بانو قدسیہ ہوراں لکھیا اے:

”وہ اپنا سارا وقت اپنے جملہ نالائق مکتبوں سے اپنا آپ کمتر ثابت

کرنے میں صرف کیا کرتے۔ زیادہ جانتے اور کم ظاہر کرتے۔“ (8)

طالب علمی دے زمانے وچ اوہناں دی ذاتی لاہریری وی سی۔ اوہناں نوں ادبیاں نال ملن دا اوہناں نال بیٹھ کے گلاں باتاں کرن دا بہت شوق سی۔ کافی ہاؤس وی ہر روز جاندے سن۔ کالج توں

کتب جدید جانا اوہناں دا معمول سی۔ سو جھوٹا نال اوہناں دا میل ملاپ عام سی۔ اوہناں اپنیاں ایہناں ساریاں مصروفیات دا علم جماعت وچ کسے نوں وی نہ ہون دتا۔ اوہ کتاباں نال بہت محبت کردے سن۔ کتاباں نال اوہناں دی دوستی بہت زیادہ سی۔

گورنمنٹ کالج توں ایم اے اردو کرن توں بعد 1951ء توں 1952ء تیکر دیال سنگھ کالج لاہور وچ بطور اردو لیکچرر پڑھان لگ گئے۔ دیال سنگھ کالج وچ دو ورہیاں تیک پڑھاندے رہے فیرا لئی چلے گئے تے روم یونیورسٹی وچ اردو پڑھان لگ گئے۔

واپس پرتن مگروں اشفاق احمد نے اک ادبی مجلہ ”داستان گو“ دے ناں نال جاری کیتا جنہوں اردو زبان وچ چھپن والے ابتدائی رسالیاں وچ شامل کیتا جاندا اے۔ ایہ رسالہ اشفاق احمد تے بانو قدسیہ نے مل کے کڈھیا سی۔ ایہدا سائز پاکٹ سائز سی۔ ایس رسالے وچ ادب دے علاوہ سائنسی معلومات، آسبی، نفسیات تے مزاحیہ ہر قسم دا مواد چھپدا سی۔ ایہدے وچ فیچر نما مضمون ”حیرت کدہ“ دے عنوان دے تحت ہر مہینے چھپدا سی۔ جہدے وچ سچے آسبی واقعے بیان کیتے جاندے سن۔ ایس رسالے دی مدت بارے ڈاکٹر وحید قریشی لکھدے نیں:

”تین سال تک اپنی ارادے میں رسالہ ”داستان گو“ شائع کرتے

رہے۔“ (9)

اشفاق احمد نے ”داستان گو“ دے معیار نوں چنگا، انوکھاتے وکھرا بنان لئی اپنی ای لگن تے محنت کیتی جنی محنت اوہناں نے افسانے لئی تے فیر بعد وچ ریڈیو نے ٹیلی ویژن دے ڈرامے لکھن دے لئی کیتی سی۔

اشفاق احمد دو ورہیاں تیکر ہفت روزہ ”لیل و نہار“ دے ایڈیٹر وی رہے۔ یعنی 1963ء توں 1964ء تیکر ”لیل و نہار“ لئی اپنیاں خدمات سرانجام دیندے رہے۔ اشفاق صاحب رسالہ ”داستان گو“ دے ایڈیٹر رہ چکے سن۔ اوہناں دے ایس تجربے دا اثر لیل و نہارا تے وی ہویا۔ ایہو وجہ سی کہ ”لیل و نہار“ اک دلچسپ تے درمیانے درجے دا تفریحی رسالہ بن گیا۔

1967ء وچ اشفاق احمد مرکزی اردو بورڈ دے ڈائریکٹر بن گئے۔ جہدا ناں بعد وچ اردو سائنس بورڈ رکھ دتا گیا۔ ایس بارے ڈاکٹر احمد حسین قریشی لکھدے نیں:

”جون 1967ء میں مرکزی اردو بورڈ (لاہور) کے ڈائریکٹر مقرر ہوئے

بعد ازاں اردو سائنس بورڈ کے ڈائریکٹر جنرل کے عہدے سے ریٹائر

ہوئے۔“ (10)

اردو سائنس بورڈ دے ڈائریکٹر جنرل ہون دی حیثیت نال اوہناں نے بہت ساریاں خدمات سرانجام دتیاں۔ جہاں وچوں کجھ دے بارے ڈاکٹر شہباز ملک اپنے مضمون ”ناہلی دے تھلے، کھٹیا وٹیا“ وچ انج لکھدے نیں:

”اوہناں مرکزی اردو بورڈ تے سائنس بورڈ دے ڈائریکٹر ہون دی حیثیت وچ پنجابی زبان تے ادب بارے جو کم کروائے اوہ وی پنجاب وچ میل پتھر دا درجہ رکھدے نیں۔ ایہناں وچ اردو پنجابی لغت 1974ء (مرتبہ ارشاد پنجابی) پنجابی اردو لغت 1989ء مرتبہ تنویر بخاری تے اردو کے خوابیدہ الفاظ 1972ء مرتبہ اشفاق احمد ذکر دے قابل نہیں۔“ (11)

ایس توں اڈ جنرل ضیاء الحق نے اشفاق ہوراں نوں وفاقی وزارت تعلیم دا مشیر وی مقرر کیتا تے اوہ چار سال تیکر ڈائریکٹر آر سی ڈی رینجمنٹ کلچر انسٹیٹیوٹ وی رہے۔ بہت گھٹ لوک ایہہ جاندے نیں کہ اشفاق احمد اورینٹل کالج لاہور وچ قائم ہون والے پنجابی دے شعبہ دے پہلے استاد سن۔ اتھے اوہ بغیر معاوضے دے کجھ عرصہ تیکر پڑھاندے رہے۔ اردو جامع انسائیکلو پیڈیا وچ لکھیا اے:

”پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج میں ایک سال تک پنجابی کے اعزازی لیکچرر رہے۔ آر سی ڈی کے علاقہ ثقافتی انسٹیٹیوٹ میں چار سال تک ڈائریکٹر کی حیثیت سے فرائض انجام دیئے۔“ (12)

16 دسمبر 1956ء وچ اشفاق احمد تے بانو قدسیہ دا ویاہ ہويا۔ ایہناں دا ویاہ سدھے ساویں ڈھنگ راہیں رچایا گیا۔ اشفاق احمد تے بانو قدسیہ گورنمنٹ کالج لاہور وچ اک ای جماعت وچ پڑھدے سن۔ اشفاق ہوراں دا خاندان روایتی سی۔ اوہ ذات برادری توں باہر شادی دا تصور وی نہیں کر سکدے سن۔ اشفاق احمد دے وڈے بھرا افتخار اوہناں دی مشکل نوں سمجھ گئے تے اوہناں دا ساتھ دتا تے اوہناں دے دوستاں نال مل کے بانو قدسیہ دی والدہ نال گل کیتی۔ بانو آ پادی والدہ پڑھی لکھی تے

سمجھدار خاتون سن۔ اوہناں نے تعاون کیتا تے دونواں دی شادی ہو گئی۔

ویاہ مگروں اشفاق ہوراں دے گھر والے ایہناں توں لا تعلق ہو گئے۔ گھر دا چولہا جلاون لئی دونواں میاں بیوی نے قلم دا سہارا لیا۔ دونویں سکرپٹ لکھ کے گھر دا خرچہ چلاون لگ گئے۔ قصے کہانیاں بنانا تے سنانا اشفاق احمد دا شوق وی سی تے روزی کمان دا وسیلہ وی۔ ممتاز مفتی ہوراں اپنے مضمون وچ اک بڑا دلچسپ انکشاف کیتا اے۔ اوہناں دیا اے کہ اشفاق احمد دے گھر وچ حساب کتاب سکرپٹاں وچ ہوندا رہیا اے:

”کرایہ مکان چار سکرپٹ، باورچی خانے کا خرچ آٹھ سکرپٹ، علاج
معالج ڈیڑھ سکرپٹ، لین دین دو سکرپٹ، آج بھی بانو سے پوچھو یہ
صوفہ کتنے میں خریدا تو وہ کہے گی اچھی طرح یاد نہیں شاید تین سکرپٹ
لگے تھے۔“ (13)

اشفاق احمد نال حیاتی کس طرح گزاری سنڈے پلس میگزین دے انٹرویو وچ بانو آپا ایس سوال دا جواب انج دتا:

"Time spent in happiness and satisfaction always passes quickly. The time I spent with Ashfaq Sahib was so wonderful that it passed without any realisation of its passing away." (14)

دونواں نے اک دوجے نال کامیاب حیاتی گزاری۔ بانو آپا نے تن پتراں اتیق احمد خاں، انیس احمد خاں تے اشیر احمد خاں نو جنم دتا۔

اشفاق ہوراں نے اپنی حیاتی وچ بہت سارے مکاں دا سفر کیتا۔ جہاں وچ امریکہ، برطانیہ، فرانس، سپین، اٹلی، جرمنی، آسٹریلیا، ہالینڈ، لبنان، مصر، ایران، چین، ترکی، سعودیہ، کینیڈا، ناروے تے ڈنمارک شامل نیں۔

اوہناں نے کجھ خاص ڈپلومے وی حاصل کیتے۔ اوہناں روم یونیورسٹی توں 1953ء وچ اطالوی زبان ڈپلومہ کیتا۔ فیر 1953ء وچ ای گریجویٹ یونیورسٹی توں فرانسیسی زبان وچ ڈپلومہ حاصل کیتا۔ ایس توں وکھ نیویارک یونیورسٹی توں 1962ء وچ براڈ کاسٹنگ دی خصوصی ٹریننگ لئی تے 1962ء وچ ای امریکہ وچ بریڈلوف (Bread Loaf) رائٹرز گروپ وچ شرکت کیتی۔ اشفاق احمد کئی

سرکاری تے غیر سرکاری تنظیمیں وچ دے ممبر رہے نیں، جہاں دے ناں ایہہ نیں:

- 1- ممبر انسٹیٹیوٹ آف ماڈرن لینگویجز، قائد اعظم یونیورسٹی، لاہور
- 2- ممبر پاکستان کورسز کمیٹی، بورڈ آف انٹرمیڈیٹ اینڈ سیکنڈری ایجوکیشن، لاہور
- 3- ممبر تعلیم بالغوں سوسائٹی، گوجرانوالہ
- 4- ممبر بورڈ آف اسٹڈیز (پنجابی) پنجاب یونیورسٹی، لاہور
- 5- ممبر (مرکزی ہاؤس) اکادمی ادبیات، پاکستان
- 6- ممبر ترقی اردو بورڈ، کراچی
- 7- ممبر ہجرہ کمیٹی، اسلام آباد، پاکستان
- 8- ممبر (مرکزی کمیٹی برائے پاکستان) برکے اردو پروگرام برکے یونیورسٹی، امریکہ
- 9- ممبر نیشنل کونسل آف دی آرٹس، اسلام آباد، پاکستان
- 10- مدیر اعلیٰ (اعزازی) ماہنامہ ”سکھی گھر“، لاہور

اشفاق احمد ہوراں نوں اوہناں دیاں ادبی خدمات دے صلے وچ اعزازاں توں نوازا گیا۔ حکومت پاکستان دے اعلیٰ سول اعزاز پرائیڈ آف پرفارمنس 1979ء واقع دارنظرایا گیا۔ ایس توں دکھ دوجہ قطر ایوارڈ تے ستارۂ امتیاز توں وی نوازا گیا۔

مومن دی اک سہان ایہہ ہوندی اے کہ جدوں اوہ دنیا وچ آندا اے تے عام بالاں وانگوں رورہیا ہوندا اے تے اوہدے آل دوالے دے لوک ہس رہے ہوندے نیں پر جدوں اوہ دنیا توں رخصت ہوندا اے تے اوہ ہس رہیا ہوندا اے تے اوہدے عزیزاں دیاں اکھاں بنبجواں نال بھریا ہوندیاں نیں۔ اشفاق صاحب اک موذی مرض وچ مبتلا ہو گئے سن۔ اوہناں دے اندر لیلے دے کینسر نے پنچے گاڑ دتے سن۔ اوہ دن بہ دن کمزور ہوندے چلے گئے پر اوہ اپنے ملن والیاں نوں مسکراندے ہوئے ملدے۔ اپنے مرض دا کوئی ذکر اوہناں دی زبان تے نہیں ہوندا اسی تے اوہناں دی ایہہ مسکان آخری ساہ تیکر اوہناں دے چہرے تے موجود رہی تے فیر داستان سرائے دا بڈھا دانش مند اپنے کچھے ان گنت محبت کرن والیاں نوں روندنا ہویا چھڈ کے ایس جہان فانی توں کوچ کر گیا۔ اوہناں دی وفات تے کوئی وی اکھ اجیہی نہیں سی جیہڑی نم نہیں سی۔ کوئی وی دل اجیہا نہیں سی جیہڑا آزرده نہیں سی۔ پرویز مشرف ہواں اوہناں دی وفات تے اظہار افسوس کردیاں آکھیا:

"President Pervez Musharraf, in his condolence message, said "the literary world had indeed lost one of its distinguished personalities." (15)

اشفاق احمد دی شخصیت دے بہت سارے پہلوئیں۔ اوہناں دی شخصیت دا ہر پہلو بڑا واضح تے روشن اے۔ اوہ استاد سن، افسانہ نگار سن، ڈرامہ نگار سن، ناول نگار سن، براڈ کاسٹر سن، سفر نامہ نگار سن، محقق سن تے دانشور سن، ایہہ سارے اوصاف اوس زمانے وچ عام طور تے کسے اک بندے کول موجود نہیں ہوندے سن۔ معلومات دا بہت وڈا خزانہ اوہناں کول موجود ہوندا سی۔ اوہ معلومات دا انسائیکلو پیڈیا سن۔

فرزانہ سید اوہناں بارے لکھیا اے:

”اشفاق احمد جزیات نگاری میں بھی بڑے ہوشیار ہیں وہ ایک ماہر جاسوس کی طرح ایک ہی نگاہ میں پورا جائزہ لے کر پھر بوقت ضرورت ایک ایک راز افشاء کرتے چلے جاتے ہیں۔“ (16)

اشفاق احمد بنیادی طور تے اک داستان گو سن۔ اوہناں نے اپنے گھر دا ناں وی ”داستان سرانے“ رکھیا دی۔ قصے کہانیاں بنانا تے سنانا اوہناں دا شوق وی سی تے پیشہ وی۔ اوہناں نے ساری زندگی ایہی کم کیتا۔ پر بہت گھٹ لوک ایہہ جاندے نیں ایس داستان گو دے اندر اک دکھی تے خاموش انسان وی رہندا اے جیہڑا دو جیاں اگے اپنے غم نوں ظاہر نہیں ہون دیندا۔ اوہناں دے دوست ممتاز مفتی اوہناں نوں گوڈا کہندے نیں:

”بہت کم لوگ اس حقیقت سے واقف ہیں کہ یہ رنگین اور منفرد باتوں کے جال بن کر مجمع لگانے والا درحقیقت گوڈا ہے۔ اس کی شخصیت دکھ اور چپ کے تانے بانے سے بنی ہے۔ اس کی بزم آرائی اور زعفران زاری شخصیت کے ان بنیادی عناصر سے فرار کی سعی ہے اگر آپ اس کی شخصیت کے بنیادی عناصر سے واقف ہونا چاہتے ہیں تو اسے اس وقت دیکھیے جب وہ اکیلے میں بیٹھا ہو جب اسے یہ احساس نہ ہو کہ کوئی اسے دیکھ رہا ہے یا اسے دیکھے جانے کا امکان موجود ہے اگر اسے ذرا بھی شک پڑ گیا تو اس کے اندر کی بنی جی طوائف خاتون ہوشیار ہو جائے گی۔“ (17)

اوہناں دی شریک حیات بانو قدسیہ وی اوہناں دی شخصیت دے ایس پہلو نوں بڑے قریب توں ویکھیا اے۔ اشفاق صاحب غریباں نال بہت محبت کردے سن۔ اوہ کہندے سن کہ ملک نوں کدے وی غریب آدمی نے نقصان نہیں پہنچایا۔ اوہ اپنیاں تحریراں وچ وی ایہو پیغام دیندے کہ غریب آدمی نوں عزت نفس دو۔ ایس نوں ودھ اوہ تہاڈے کولوں ہو رکھ نہیں منکدا۔ ایہہ تہاڈا فرض تے اوہدا حق اے۔ پروگرام ”ایک دن جیو کے ساتھ“ اک سوال دا جواب دیندیاں بانو قدسیہ، اشفاق ہوراں بارے آکھیا:

”اشفاق صاحب سمجھتے تھے کہ کسی کو کھانا نہ دو کسی کو کپڑا نہ دو کسی کو روٹی مکان کی ضرورت نہیں۔ عزت نفس سب سے زیادہ عزیز چیز ہوتی ہے۔“ (18)

حاضر جوابی تے مٹھا سبھی اوہناں دی شخصیت دیاں اہم صفتاں سن۔ اوہ ہمیشہ سماج دی اصلاح چاہندے سن اوہ گلاں گلاں وچ لہجیاں نکھیاں تے مٹھیاں ٹکوراں کردے کہ سنن والا حیران رہ جاندا تے اوہناں نوں داد دین تے مجبور ہو جاندا۔ عبدالغفور قریشی ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ لکھدے نیں:

”اشفاق احمد اک پرانا تجربہ کار سکے بند لکھاڑا اے۔ اہ گلاں گلاں وچ طنز و مزاح دے ایسے کاری زخم لا جاندا اے کہ پڑھن سنن والے دنگ رہ جاندے نیں۔“ (19)

نیک عملاں نوں فروغ دینا اشفاق ہوراں دا مقصد سی۔ اوہناں دی شخصیت وچ حسن تے جمال دا راز ایہو اے کہ اوہ اپنی ساری حیاتی لوکاں وچ خوشیاں وٹدے رہے اوہناں دے دکھ درد وچ شریک ہوئے۔ لوکاں دی مدد لئی ہمیشہ موجود رہے پر آپ بھانویں کئے ای برے حالات دا سامنا کیتا پر کسے اگے سوال نہ کیتا۔ اوہ اپنے تے لوکاں، دوستاں تے رشتے داراں دے درمیان حجاب رکھدے سن۔ ایس بارے بانو قدسیہ آکھیا اے:

”میں چوری چوری خاں صاحب کے اعمال اور اقوال کا جائزہ لیا کرتی تھی۔ میں نے دیکھا کہ وہ کبھی اپنے لیے دست سوال دراز نہیں کرتے تھے۔ یہاں ان کی ازلی غیرت ان کی نیت قبلہ رو رکھتی۔ انہیں بارہا دیکھا بڑی بڑی تکلیفیں آئیں لیکن انہوں نے کبھی اپنے کسی بھانجے،

بہتجے، بھائی یا اپنے بیٹے کو ٹیلیفون ملا کر نہیں کہا کہ مجھ پر یہ افتاد پڑی ہے میری اعانت کو آؤ۔“ (20)

اشفاق احمد کھان پین دے بے حد شوقین سن۔ خود وی کھاندے پیندے تے دو جیاں نوں کھوا پیا کے وی بڑے خوش ہوندے سن۔ داستان سرائے دے دروازے ہمیش لوکاں لئی کھلے رہندے اوہ اپنے گھر ہر آن والے نوں جی آیاں نوں کہندے۔ دئویں میاں بیوی بڑے مہمان نواز سن۔ ممتاز مفتی لکھدے نیں:

”اشفاق کے گھر کا باورچی خانہ سارا دن آدھی رات تک یوں جلتا رہتا جیسے رہٹ والا کنواں اس رہٹ پر بانو بندھی رہتی تھی۔ یہ بانو کا کمال ہے کہ بندھی ہونے کے باوجود بندھی نہیں دکھتی وہ باورچی خانے میں یوں ایستادہ نظر آتی ہے جیسے جمیل میں کنول کا پھول اگا ہو دونوں ہی مہمان داری کے جذبے سے یوں بھرے ہوئے ہیں جیسے گلا ہوا مالٹا رس سے بھرا ہوتا ہے۔“ (21)

اشفاق صاحب پیدائشی طور تے ای داستان گوسن۔ اوہ ہر محفل وچ چھائے رہندے سن۔ اوہ ایسے اچھے ٹیل ٹاکر سن کہ جدوں بولنا شروع کردے تے مجال اے کہ کسے دو بے دے بولن دی واری آ جائے۔ گل نوں گھما پھرا کے کسے خاص موضوع ول لے جانا اوہناں دا وڈا کمال سی۔ اپنی ایس صلاحیت نوں اوہناں ایہناں لکھتاں وچ وی خوبی نال استعمال کیتا۔ چھوٹے چھوٹے جملیاں تے عام انداز وچ اوہ اجیہاں گلاں کر جاندے کہ انسان سوچیں پے جاندا۔ اوہ اپنی ذات وچ اک مکمل ادارہ سن۔ اوہناں نے اک کامیاب حیاتی گزاری۔ اوہناں دیاں کئی حیثیتاں نیں تے اوہناں نے اپنی ہر حیثیت نوں منوایا اے۔

حوالے

1. اے حمید، اشفاق (شخصیت و فن)، (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1998ء)، 1۔
2. اے حمید، داستان گھو، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2004ء)، 4۔
3. بانو قدسیہ، راہِ روان، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2011ء)، 19۔

4. اے حمید، داستان گور، 7۔
5. بانو قدسیہ، راہِ رواں، 94۔
6. شفقت تنویر، مرزا، "Man of the Masses"، ادبِ لطیف، (اشفاق نمبر): 504۔
7. عبدالغفور، قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء)، 543۔
8. بانو قدسیہ، راہِ رواں، 49۔
9. وحید قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، (لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1972ء)، 480۔
10. احمد حسین، قریشی، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1964ء)، 372۔
11. شہباز ملک، ڈاکٹر، ”ٹاہلی دے تھلے کھٹیا وٹیا“، تماشہ پنجابی ادب، شمارہ نمبر 71-72، (جولائی تا دسمبر 2004ء): 10۔
12. نیاز احمد، شیخ، اردو جامع انسائیکلو پیڈیا (جلد اول)، (لاہور: شیخ غلام علی اینڈ سنز پرائیویٹ لمیٹڈ، س۔ن۔)، 103۔
13. ممتاز مفتی، اور او کہے لوک، (لاہور: الفیصل ناشران، دسمبر 2008ء)، 105۔
14. The Nation Sunday Plus, (Lahore: May 13, 2012), 20-24.
15. www.ashfaqahmed.com/articals/thepakistantimes/wednesday, september8,2004/
16. فرزانہ، سید، نقوش ادب، (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء)، 462۔
17. ممتاز مفتی، اور او کہے لوک، 97۔
18. www.ibians.com/2008/07/19/bano-qudsia-aik-din-geo-ke-sath-mothersday-special-program/
19. عبدالغفور، قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، 543۔
20. اشفاق احمد، خصوصی پروگرام خراج تحسین، (27 فروری 2012ء)۔
21. ممتاز مفتی، اور او کہے لوک، 110۔

الماس طاہرہ

لیکچرار شعبہ پنجابی

لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، لاہور

تصویریت و تعارف تے تاریخ

Abstract:

This article is about the ancient pictography, its origin and relation pertaining to the oldest and recent techniques. When we use pictures to express our emotions and communicate through pictures, this form of literature is known as pictography. A picture represents a word, phrase or idea especially one used in early writing systems. A pictorial representation of numerical data or relationships especially a graph having a value represented by a proportional number of pictures is called pictogram.

تصویریت آرٹ دی اک قسم دا ناں اے تے تصویریت بارے گل کرن توں پہلاں آرٹ بارے گل کرنا ات ضروری اے۔ آرٹ دی تعریف Exploring Art وچ انج کیتی اے:

"Art communicates through ideas and emotions". (1)

ایہدے توں مراد اے کہ آرٹ ساڈے دماغ وچ آون والے خیالاں تے جذبیاں دا ناں اے۔ جیویں اک تھاں تے لکھیا گیا اے:

"Art gives us picture of deities or help us conceive what divinity might be". (2)

آرٹ سانوں اوہ تصویر دکھاندی اے جیہڑی ساڈے خیالاں وچ ابھردی اے۔ آرٹ کدی نہ ختم ہون والی تخلیق دا ناں اے تے ایہدیاں کئی قسماں نیں جیویں تصویر نویسی، خطاطی یاں مجسمہ سازی ایہہ ساریاں قسماں ساڈے ذہن وچ پلن والے خیالاں نال مشابہ نیں۔

ایس مقالے وچ شاعری نوں تصویریت راہیں پیش کیتا گیا اے تے ایہدے لئی آرٹ دے نال نال تصویریت نوں جاننا وی ات ضروری اے۔ انگریزی زبان وچ تصویریت نوں

PICTOGRAPHY دی آکھیا جاندا اے تے ایہدی تعریف انج کیتی جاندی اے:

"A picture or symbol representing an idea is called PICTOGRAPHY". (3)

اوہ تصویر جہدے وچ کسے خیال نوں ظاہر کیتا جاوے Pictography / مصوری اکھواندی اے۔ تصویراں بنان دا عمل ودھیر پرانا اے ایہدا ناٹھ مسلمانان نال کافی چر بعد قائم ہويا۔ انگریزی زبان دے شہرہ آفاق اہل قلم ایمرس دے خیالات مطابق:

”منظری تصاویر میں مصور ایک ایسی حسین تخلیق کو نمایاں کر لے گا جو حقیقتاً اصل مناظر میں ہمیں نہیں ملے گی۔ مناظر کی تفصیل کو جنہیں فطرت کی نثر کہنا چاہیے وہ قلم انداز کر کے صرف روح اور عظمت کو ہمارے سامنے بے حجاب کر لے گا۔ یہ ایک خیال کو نمایاں کرتا ہے اور ایسے خیال کو جو اسے اچھا لگتا ہے۔“ (4)

ایمرس دی رائے موجب مصور کئی واری حقیقت توں ہٹ کے تصویر بنا دیندا اے۔ اوہ اپنے قلم راہیں اپنی روح تے خیالاں نوں بے نقاب کر دا اے۔ ایہدے توں اچھے خیال نوں نمایاں کردا اے جیہڑا اوہنوں چنگا لگدا اے۔ مصوری دا آغاز انسانی ذہن تے فہم توں وی پہلاں ہو گیا سی۔ انسان نے عقل تے شعور دیاں گتیاں کھولیاں تے اپنے آلے دوالے دے ماحول توں احساسات تے جذبات نوں دو جیاں تیک اپڑن لئی کئی حربے ورتے جنہاں وچوں سبھ توں پہلے مصوری ہی فہم وچ آوندا اے۔ ایہہ گل ایس طرح من وچ آوندی اے کیوں جے پتھر تے دھات دے زمانے توں وی ہتھیرا پہلے سرزمین ہند وچ مصوری دا دور دورہ سی۔ فن مصوری وچ منشی جلیشور ناتھ بیتاب نے مصوری اور تخلیق دے سرنائوس پیٹھ انج لکھیا:

”کیمور اور بندھیائل کی وادیوں، سنگھان پور اور مرزا پور کی پہاڑیوں کے دامن میں ایسے بیشمار مناظر مستور ہیں جو اس دعوے کی زبان حال سے تائید کرتے ہیں۔ نیم وحشی انسانوں، جنگلی ہاتھیوں، بارہ سنگھوں، خرگوشوں اور بھینسوں وغیرہ حیوانات کا اجتماع و نیز خونخوار درندوں کے شکار کے مہیب مناظر اب سے ہزار سال بیشتر کی (Cogul) کوگل (اپین) کی مصوری سے مشابہ ہے۔ اس سے ظاہر ہے کہ ہزاروں برس

پہلے مصوری کا دیگر مروجہ فنون میں شمار ہوتا تھا۔ لیکن عقل رسا اس کے آغاز کا زمانہ تعین کرنے سے قاصر ہے۔“ (5)

پہاڑاں تے وادیاں دے دامن وچ اوہ نشان ہن تیکر محفوظ نہیں جیہڑے مصوری تے اوہدی ابتدا دا مونہہ بولد ا ثبوت پیش کر دے نیں۔ اوہ نشان بھانویں پاکستان وچ پائے جاندے ہوں یاں کہ دنیا دے کسے ہور خطے وچ اوہ مصوری نوں ظاہر کر دے نیں پر ایس گل دا اندازہ لانا ممکن نہیں کہ ایہہدا آغاز کس سنہ وچ ہو یا۔ خورشید عالم گوہر قلم ”اعجاز خطاطی“ وچ مصوری بارے اچ لکھدے نیں:

”کم و بیش پانچ ہزار سال قبل مسیح کی تہذیب و تمدن کے آثار ان پتھروں، پیتل اور مٹی کی پختہ تختیوں سے معلوم ہوئے ہیں۔ جو مصر، چین، ایران، بابل، آشور، نینوا، ہندوستان اور جنوبی امریکہ وغیرہ کی چٹانوں، پتھروں، غاروں اور کھنڈروں سے ملے ہیں۔ قافلوں کی صورت میں وہ لوگ کشتیوں سے اترے وہ ان مقامات پر چلے گئے اور یہ فن اپنے ساتھ لے کر آئے اور جنوبی امریکہ میں بس گئے خشکی سے یہ قافلے ایران اور ہندوستان سے نکل گئے۔ یہ سب قدیم سے قدیم ترین سلسلے ہیں جو بالآخر خطاطی کا ماخذ قرار پائے اور انہی تصویروں کا نام ہیرو غلفی خط ہوا“۔ (6)

جہاں مکاں وچ مصوری دا آغاز ہو یا اوہناں وچ مصر تے عراق مشہور نیں تے اوتھوں مقبولیت پائوندیاں ہونیاں ایہہ فن ایران توں ہندوستان تیکر اپڑ گیا۔ ایہہ قدیم توں قدیم ترین سلسلے جیہڑے کہ آخر کار خطاطی دے ماخذ متھے گئے نیں ایہناں نوں ہیرو غلفی خط دا ناں دتا گیا اے۔ خطاطی وچ ای مصوری، نقاشی وغیرہ دا شمار ہوندا اے تے ساریاں جیومیٹری دیاں شکلاں وی ایہدے گھیرے وچ آوندیاں نیں۔ خورشید عالم گوہر اعجاز خطاطی وچ لکھدے نیں:

”ہیرو غلفی کے تین مراکز ہیں

i۔ مصر

ii۔ عراق

iii۔ چین

”ہیرو غلٹی خط مصر اور عراق میں 27 سو سال قبل مسیح اور بعض تحقیقات اور ثبوت سے پتہ چلتا ہے پانچ ہزار سال قبل مسیح رائج ہوئے۔ ہیرو غلٹی خط صرف مذہبی طبقے کا خط تصور کیا جاتا تھا۔ ہیرو غلٹی خط کا تیسرا بڑا مرکز چین تھا۔ چینی خط کی ابتدا کا زمانہ قریب قریب وہی خیال کیا گیا ہے جو مصر اور عراق کے ہیرو غلٹی کے پھیلنے کا ہے۔“ (7)

مصر، عراق تے چین نوں خطاطی دا مرکز متھیا گیا سی تے تاں دا آغاز 27 سو سال قبل مسیح وچ ہويا۔ تاں وچوں مصر اوہ مرکز اے جسے تصویر نویسی نوں ورتیا۔ اعجاز خطاطی وچ خورشید عالم گوہر مصری ہیرو غلٹی دی تقسیم کچھ انج کردے نیں:

”مصری ہیرو غلٹی کی تقسیم بلحاظ صورت و عمل تین پر ہے

(1) تصویر نویسی (2) خیال نویسی (3) صورت نویسی۔

اول قسم: ہیرو غلٹی خط کی پہلی قسم کا اب بھی کہیں سے

نشان مل جاتا ہے۔ چین اور شمالی امریکہ میں تو آج بھی اصل صورت میں باقی ہے۔ یہ صورت کسی چیز یا جانور کا نام نہ لکھنے اور محض اسکی تصویر بنا دینے سے متعلق ہے۔

قسم دوم: ہیرو غلٹی کی وہ صورت ہے جس میں تصویر میں ایک شاعرانہ انداز ہے اور بطور استعارے کے تصویر استعمال کی جاتی ہے۔

قسم سوم: یہ وہ آخری اور ترقی پذیر صورت ہے جب آواز کیلئے نشان مقرر کرنے کے راز سے انسان کو آگاہی ہوئی۔ یہ وہ منزل ہے جب

صورت اور آواز کا ملاپ ہوا۔“ (8)

ہیرو غلٹی خط دیاں کئی صورتاں متھیاں گئیاں۔ پہلی صورت تصویر نویسی دی سی ایہدے نشان اج وی موجود نیں۔ ایہہ صورت کسے شے داناں یاں جانور دی تصویر بنا دین نال تعلق رکھدی اے۔ دوجی صورت خیال نویسی اے جس وچ تصویراں نوں استعاریاں راہیں منظر عام تے لایا جاندا اے۔ تہجی صورت داناں صورت نویسی اے ایہدے تعلق آواز لئی نشان مقرر کرن نال اے۔ ہیرو غلٹی دے دو بے مرکزاں وچ تصویر نویسی نوں اپنی اہمیت نہیں دتی گئی جنی اہمیت مصر وچ حاصل سی۔ کسے وی فن

پارے نوں تحریر راہیں ورتوں وچ لیا جاسکدا اے۔ خورشید عالم گوہر مخزن خطاطی وچ لکھدے نیں:

”تحریری اعتبار سے تحریر کو مختلف مراحل میں تقسیم کرتے ہیں:

- 1- پہلا مرحلہ تصویری خط کا ہے اس میں تصویروں کے ذریعے خیال ظاہر کیا جاتا ہے۔ ان تصویروں کی تعداد 3700 کے قریب تھی۔ امیرک کے دور میں 2 ہزار اور شیر ویک کے الواح میں یہ تعداد 800 رہ گئی۔
- 2- دوسرا مرحلہ ہائر وگرافی کا ہے۔ جس میں بولنے کے انداز کے ساتھ یعنی زبان کی ادائیگی کے مطابق حروف کی تشکیل کی گئی۔“ (9)

تحریری اعتبار نال کسے وی فن پارے دے کئی حصے ہو سکدے نیں۔ استھہ ایہناں دی تعداد تن دی گئی۔ پہلے مرحلے وچ تصویری خط آوندا اے ایہدے وچ تصویراں راہیں خیال ظاہر کیتا جاندا اے ایہناں تصویراں دی تعداد 3700 دے قریب منی جاندی اے بعد وچ ایہناں دی تعداد گھٹ ہوندی گئی۔ دوجے مرحلے وچ آئیڈیوگرافی آوندا اے ایہدے وچ مخصوص اشاریاں دے زاویے بنا کے خیال ظاہر کیتا جاندا اے۔ اج وی جاپان تے چین وچ ودھ گھٹ تبدیلیاں کر کے اینوں ورتیا جاندا اے۔ تیجے مرحلے وچ ہائر وگرافی آجاندی اے جس وچ بولن دے انداز دے نال زبان دی ادائیگی دے مطابق حرفاں دی ہتر کیتی جاندی اے ایہہ انداز ترنم تے گائیکی لئی ورتیا جاندا اے۔ فن تحریر دے تصویری آغاز بارے خورشید عالم گوہر ”مخزن خطاطی“ وچ لکھدے نیں:

”فن تحریر کا تصویری انداز قدیم انسان کے ذہنی ارتقاء کے عین مطابق تھا۔ مشرق میں جہیل بیکال سے لے کر مغرب میں فرانس تک اور شمال میں سویڈن سے لے کر جنوبی افریقہ کے غاروں تک ہزاروں رنگین اور سادہ تصاویر برآمد ہوئی ہیں۔“ (10)

تحریر دا تصویری انداز قدیم انسان دے ذہن دے مطابق سی تے ایس وچ زمانے دے لحاظ نال آپوں آپ ای تبدیلی آوندی گئی۔ مشرق وچ جیل بیکارتوں لے کے مغرب وچ فرانس تیک تے شمال وچ سویڈن توں لے کے جنوبی افریقہ دیاں غاراں تے ہزاراں دی تعداد وچ تصویراں ملدیاں نیں۔ تصویراں راہیں داستاناں بیان کرن دا رواج وی دیکھن وچ آیا۔

مسلماناں وچ مصوری مصر توں یونان تیکر تے یونان توں بعد روم تیکر فیر چین تے وسط ایشیاء

ہند و لوں عرب ول اپڑی۔ ویواری نقوش وی اوہدوں ای رانج ہوئے۔ فن مصوری وچ ڈاکٹر عبداللہ چغتائی نے مضمون ”مسلمانوں میں مصوری کا ارتقاء“ وچ لکھیا اے:

”ان دیواری نقوش کے متعلق متعدد شعرائے عرب کے کلام میں بھی شہادتیں ملتی ہیں۔ مثلاً احمد لیس، ابو بختری، مہتی، ضحاک ابونواس وغیرہ وغیرہ۔“ (11)

دیواری نقوش دا رواج وی مصر، یونان، روم تے فیر چین توں ہوندے ہونداں مسلماناں تیکر اپڑیاں ایہناں بارے شہادتیں شعرائے عرب دے کلام وچ ویکھیاں جاسکدیاں نیں۔ ایس طرح مصوری نوں فروغ ملدا رہیا تے صدی وار مصوری اگا نہہ ودھدی چلی گئی۔ فن مصوری وچ ڈاکٹر احمد حسن دانی اپنے مضمون ”مصوری اور نقاشی میں اسلامی فکر“ دے سرناویں پٹھ مصوری دی صدی وار ثور بارے انج لکھدے نیں:

”سولھویں صدی کے آغاز میں نئے شاہی خاندان یعنی صفویہ کا دور شروع ہوتے ہی ایرانی مصوری کا مرکز خراسان سے شمال میں مغرب ایران کے شہر تبریز منتقل ہو گیا۔ اس دور کے آرٹ میں تصوف اور مذہب کو نمایاں مقام دیا گیا ہے۔ ان تصویروں میں دریشوں کے ناچ اور ان کی مختلف محفلوں کی عکاسی شامل ہے۔“ (12)

سولھویں صدی دے آغاز وچ شاہی خاندان نے ایس فن وچ وادھا کیتا۔ اوس دور دا آرٹ تصوف تے مذہب دے پرچار نال بھریا ہو یا سی ایہناں وچ درویشاں دے ناچ تے محفلاں دی عکاسی وکھائی جاندی سی۔ فن مصوری وچ ڈاکٹر احمد حسن دانی اپنے مضمون ”مصوری اور نقاشی میں اسلامی فکر“ دے سرناویں پٹھ صدی وار ثور بارے انج لکھدے نیں:

”مصوری کی تاریخ میں دبستان مغلیہ کا تاریخی اور اہم ترین دور سولھویں صدی کے بعد آتا ہے۔ جس میں نہ صرف اسلامی عہد کی مصوری عروج کو پہنچی بلکہ ساری انسانی تاریخ میں مصوری کے لحاظ سے یہ دور ممتاز ترین ہے۔“ (13)

ایہدا مطلب ایہہ ہو یا کہ دبستان مغلیہ دا دور اسلامی مصوری لئی اہم ترین دور سی تے ایہدی

وجہ توں اسلامی عہدوں منفرد مقام حاصل ہو یا۔ ڈاکٹر احمد حسن دانی لکھدے نیں:

”ہندوستان میں مغلیہ خاندان کا دور ظہیر الدین بابر کے حملے سے شروع ہوتا ہے اس دور کے فن مصوری کا عروج بابر کے بیٹے ہمایوں کے دور میں شروع ہوتا ہے جب شیر شاہ سوری نے ہندوستان پر قبضہ کیا تو ہمایوں ایران چلا گیا جہاں سے 15 سال بعد اس نے ہندوستان کے تخت پر دوبارہ قبضہ کیا۔ اپنے ساتھ عبدالصمد وغیرہ جیسے ماہرین فن لے آیا۔“ (14)

مصوری نوں مسلماناں دے عہد وچ پنگرن دا موقع ملیا۔ ہندوستان وچ مغلیہ خاندان دا دور ظہیر الدین بابر توں شروع ہوندا اے جیہدے بعد بابر دے پتر ہمایوں دا دور ہوندا اے۔ اوہدی حکومت وچ لہا چڑھا انج آئے کہ اوہ ایران چلا گیا اوتھوں پندرہ سال بعد واپسی کیتی تے اپنے نال ایران ماہرین فن وی لے آیا جنہاں نے ہندوستان وچ دبستان مغلیہ دی بنیاد رکھی۔ ایسے طرح اک ہو رتھاں تے ڈاکٹر احمد حسن دانی اپنے مضمون ”مصوری اور نقاشی میں اسلامی فکر“ وچ مسلمان بادشاہاں دے دور حکومت وچ مصوری بارے لکھدے نیں:

”ہمایوں کے بیٹے اکبر نے مصوری کے ایک سرکاری دبستان کی بنیاد رکھی جس کے ساتھ تقریباً سو مصور منسلک تھے اور جو تاریخ میں سب سے بڑا دبستان تھا۔“ (16)

تاریخی حوالیاں توں ایہہ گل سامنے آئی کہ مسلماناں نے صدی وار مصوری دے فروغ وچ وادھا کیتا۔ ہمایوں دے پتر اکبر نے سرکاری دبستان دی بنیاد رکھی۔ مصوری ہندوستانی سن پراوہ ایرانی مصوراں دی سرپرستی پٹھ کم کر دے سن۔ دبستان مغلیہ وچ چہرے / مونہہ دے خدو خال، رنگاں دی ونڈ تے شبیہ سازی نوں وادھا ملیا۔ ڈاکٹر احمد حسن دانی مزید لکھدے نیں:

”اکبر کے بعد عہد جہانگیری میں مصوری کی مزید سرپرستی ہوئی۔ اس دور میں ایرانی اثرات بہت کم ہو گئے اور دبستان مغلیہ اپنی صحیح معنوں میں اجاگر ہوئی۔ جہانگیر کو فطرت سے از حد محبت تھی اور وہ ہر سفر میں اپنے مصور رکھتا تھا جو اہم واقعات کو تصوری کشی کے ذریعے محفوظ کر لیتے۔“ (16)

عہد جہانگیری وچ مصوری مزید ودھی پھلی۔ جہانگیر سفر تے جانڈیاں وی مصور نال لے کے جاندا

سی۔ اوس دور وچ شیبہ سازی عروج تے سی درباری تصویراں نوں فروغ ملیا۔ ڈاکٹر احمد حسن وانی لکھدے نیں:

”جہانگیر کے بعد شیبہ سازی بے حد مقبول ہو گئی تھی۔ چنانچہ خود شہنشاہ کی علیحدہ اور درباریوں کی جھرمٹ میں تصویریں بنائی گئی۔ شاہجہان کے عہد میں مغلوں کا فن مصوری اور کمال کو پہنچ گیا۔ عہد شاہجہان کی عظیم تاریخی یادگار تاج محل ہے۔ شاہجہان کے بعد اور گلذیب کے زمانے میں دبستان مغلیہ کو مزید فروغ ملا۔ یہی فروغ آگے چل کر راجپوتانے کے راجستھانی اور پہاڑی دبستانوں اور سکھوں کی مصوری میں جاری رہا۔“ (17)

صدی وار مصوری دے عروج وچ شاہجہان دے تاج محل نے چارچن لا دتے تے مصوری نوں اوس ٹیسی تے اڑا دتا جتھے ایس فن پارے نوں دنیا دے عجوبیاں وچ شامل کر لیا گیا۔ شاہجہان دے بعد اورنگزیب دے زمانے وچ دی دبستان مغلیہ نوں عروج حاصل رہیا۔

برصغیر وچ جدوں انگریزاں دی آمد ہوئی اوہناں نے مغل بادشاہاں نال میل ملاپ اپنے ای فائدے لئی رکھیا تے اوہناں نوں طاقت دے زور تے استعمال کردے رہے۔ برصغیر دی وڈ توں بعد مصوری دے اوہ فن پارے پاکستان ول آگئے جہناں دی کوئی مثال نہیں لکھدی۔ ایس خطے دے وسینکاں نے ایہدے خوبصورت بنان وچ کوئی کسر نہیں چھڈی۔ خورشید عالم گوہر اپنی کتاب ”مخزن خطاطی وچ مسلماناں دے حصے وچ آئے ہوئے آثار قدیمہ بارے لکھدے نیں:

”مونیجو داڑو اور ہڑپہ کی کھدائی میں جو مہریں برآمد ہوئی ہیں یہ تین ہزار سال قدیم ہیں ایک مہر میں عورت سر کے بل کھڑی ہے اس کے پاؤں زخمی ہیں۔ دوسری مہر میں عورت پردے کے پاس کھڑی ہے اور دوسری گھٹنوں کے بل بیٹھی ہے اس کے دونوں ہاتھ پودے کی شاخ کو چھو رہے ہیں۔ اور پیچھے ایک بیل کھڑا ہوا عورتوں کو غور سے دیکھ رہا ہے۔ جس سے معلوم ہوا کہ اس دور میں کھیتی باڑی عورت کیا کرتی تھی۔“ (18)

جیہڑیاں مہراں کھدائی وچ ملایاں اوہناں وچ ایہیے منظر نظریں پیندے سن جہاں توں ایہہ پتہ لکھا کہ اوس دور وچ سوانیاں کھیتی باڑی کر دیاں سن تے واہی بیجی وی کر دیاں سن۔ ایس لئی دھتری نوں سوانی

دے روپ وچ دکھایا تے ورتیا جاندا اے۔ اگانہہ وودھیاں ہونیاں پاکستانی مصوری ول گھوہ کرے تے فن مصوری دے مضمون ”پاکستانی مصوری“ دے سرنائیں پیٹھ احمد داؤد ہوری لکھدے نیں کہ:

”انیسویں صدی کا آخری اور بیسیویں صدی کا ابتدائی زمانہ فنون لطیفہ میں ایک ہنگامہ خیز دور تھا۔“ (19)

اوہناں دے مطابق انیسویں تے ویسویں صدی دا شروع دا زمانہ آرٹ لئی اک ترقی پذیر تے ہنگامہ خیز دور مٹھیا جاندا اے۔ فن مصوری دے اک مضمون ”پاکستانی مصوری“ دے سرنائیں پیٹھ احمد داؤد لکھدے نیں کہ:

”قیام پاکستان سے قبل میو سکول آف آرٹس (1875ء) اور پنجاب یونیورسٹی کا فائن آرٹ ڈیپارٹمنٹ (1940ء) فنون لطیفہ کی مختلف اصناف میں کام کر رہے تھے۔ یونیورسٹی میں آرٹ کی عملی تربیت کے ساتھ ساتھ فن کی تاریخ پر بھی خاصا زور دیا جاتا ہے۔ میو سکول آف آرٹس جسکو 1958ء میں کالج کا درجہ دیکر نیشنل کالج آف آرٹس بنا دیا گیا۔“ (20)

پاکستان بنن توں پہلاں میو سکول آف آرٹس پنجاب یونیورسٹی دے فائن آرٹس ڈیپارٹمنٹ نے فنون لطیفہ لئی خدمات سرانجام دتیاں تے میو سکول آف آرٹس نوں بعد وچ کالج دا درجہ دے کے ناں بدل کے نیشنل کالج آف آرٹس رکھ دتا گیا۔

ایس دور نوں مصوری وچ نویں دور دا آغاز آکھنا غلط نہیں ہووے گا۔ پاکستان دے قیام توں بعد ملک جیہڑے مسئلیاں توں لنگھدا رہیا اوہناں طرح مصوری اوہناں مرحلیاں توں لنگھدے رہے تے ٹٹ بھج دا شکار وکھالی دیندے رہے۔ احمد داؤد لکھدے نیں:

”بزرگ فنکاروں میں حاجی محمد شریف (1889ء-1978ء) اور استاد شجاع اللہ (1916ء-1980ء)، اے آر چغتائی (1894ء-1975ء) اُستاد اللہ بخش (1895ء-1978ء) شامل ہیں۔“ (21)

اتے لکھے گئے ناں اوہناں مصوراں دے نیں جیہڑے بزرگ مصور منے جانداں نیں اوہناں وچ حاجی محمد شریف، استاد شجاع اللہ، اے آر چغتائی اور استاد اللہ بخش نمایاں نیں۔ احمد داؤد مزید لکھیا اے:

”پاکستانی مصوری کا ایک اہم دور شاکر علی کے نام سے شروع ہوتا

ہے۔“ (22)

پاکستانی جدید مصوری دا دور شاکر علی توں شروع ہویا۔ اعجاز الحسن جیہڑے کہ آپ جدید دور دے مصور متھے جاندے نیں اپنے اک مضمون وچ شاکر علی بارے لکھدے نیں:

”شاکر علی ہمارے (Committed) مصوروں میں سے ایک تھے۔ انہوں نے اپنی پہچان ہمیشہ بائیں بازو کے حوالے سے کرائی ہے۔ ان کا معاملہ پکا سو اور بریخت کی طرح کا تھا۔ انہوں نے اپنی تخلیقی توانائیوں کو طاقت کی مزاحمت کے نام وقف کر دیا تھا۔ شاکر نے ایک دیواری تصویر The Flight بنائی ہے یہ تصویر آزادی کے موضوع پر ہے۔ اس میں نیلے پرندوں کی ایک ڈارجن کے کھلے پر پیلے رنگوں میں بنائے گئے ہیں اپنے ان کھلے پروں کے ساتھ وہ اندھیرے سے اجالے کی طرف بڑھ رہے ہیں۔ شاکر علی نے جدید مصوری کو نہ صرف بامعنی اور پائیدار بنیادوں پر استوار کیا بلکہ اپنے پیچھے شاگردوں اور مداحوں کا وسیع حلقہ بھی چھوڑ گئے جو ان رویت کو آگے بڑھا رہا ہے۔“ (23)

شاکر جدید دور دے مصوراں لئی مشعل راہ واکم کر رہے سن۔ اوہناں بارے ایہہ سٹراں پڑھ کے اوہناں دی شخصیت دا اندازہ لایا جاسکدا اے کہ اوہناں دی دیواری تصویر The Flight دا حوالہ دیندیاں ہونیاں اعجاز الحسن نے اوہناں دی شخصیت دی سونی تصویر کھچ چھڈی اے۔ شاکر توں بعد وچ آون والیاں لئی اوہناں دی شکل وچ بہترین نمونہ لکھیا اے۔ احمد داؤد نے اپنے مضمون ”پاکستانی مصوری“ وچ جیہڑے نامور مصوراں بارے تھان تھان تے لکھیا اے اوہناں وچوں کجھ دے ناں انج نیں:

”زبیدہ آغا (1922ء) کی تصویروں میں روشنی بنیادی نکتہ بن کر ظاہر ہوتی ہے۔ احمد پرویز (1926ء-1979ء) واحد کرسٹ پینٹر ہے جس کی بیرونی دنیا میں سب سے زیادہ نمائش ہوئیں۔ علی امام (1924ء) کو شاکر علی کا ہم عصر ہونے کے ناطے سے جدید مصوری کے فروغ میں ایک مقام حاصل ہے۔ قطب شیخ (1940ء) انور جلال (1931ء)، بشیر مرزا (1941ء)، معین نجمی (1928ء) (1942ء)، مسرت مرزا،

حنیف رامے (1931ء)، خالد اقبال (1929ء)، کولن ڈیوڈ
(1937ء)، سعید اختر (1938ء)، اعجاز الحسن (1940ء)، غلام رسول
(1946ء)، جمیل نقش (1937ء)۔“ (24)

ایہہ ناں اوہناں جدید مصوراں دے نہیں جہاں دی ان تھک محنت نے جدید مصوری نوں اوہ
فروغ تے جدت بخشی اے جتھے اوہ اج نظر آؤندی اے۔ ایہناں مصوراں نے پاکستان وچ فنون لطیفہ
نوں مصوری راہیں نمایاں کر دتا۔ ”فن مصوری“ وچ حنیف رامے اپنے مضمون ”پاکستان میں نئی مصوری“
دے سرناویں پٹھ مصوری تے تصویر بارے انج لکھدے نیں:

”نئی مصوری میں تصویر کے عناصر کی تطہیر کی گئی ہے۔ تصویر سب سے
پہلے تصویر ہے، اس کے بعد وہ کچھ بھی ہو، کہانی سنائے، شعر کا مزہ
دے، کسی مابعد الطبیعیاتی مسئلے کو سلجھائے یا پیش کرے، یہ اس کی
زائد خوبی ہوگی، جو نہ بھی ہوتی تو تصویر، تصویر کی حیثیت سے مکمل
تھی۔“ (25)

تصویر سبھ توں پہلاں تصویر ہوندى اے ایہدے بعد اوہ کچھ وی ہووے بھانویں اوہ کوئی کہانی
سناوے، شعر دا مزہ دیوے، کسے معاشرتی مسئلے نوں سامنے لیاوے یاں اوہنوں سلجھائے ایہہ
اودھیاں خوبیاں مٹھیاں جان گئیاں۔

مکدی گل ایہہ دے کہ آزادی توں بعد کاروبار دنیا وچ کئی تبدیلیاں دیکھن وچ آئیاں،
ایہدے نتیجے وچ مصوری بارے شعور ودھیا، پڑھے لکھے لوکاں نے مصوری نال دلچسپی ظاہر کرنا شروع
کر دتی۔ آکھیا جاسکدا اے کہ ادب تے موسیقی دے مقابلے وچ مصوری نوں جذبیاں دے اظہار لئی
ورتیا جان لگ پیا اے تے ایہہ گل مصوری لئی کوئی عام گل نہیں۔

حوالے

- 1- Huge Honour and John Fleming, A World History of Art, (Laurence King Publishing, Sixth Edition, 2002).
- 2- Ibid

3- E.H.Gombrich, The Story of Art, Phiadon Books, 16th Edition.

- 4- شیمامجید، مرتبہ، فن مصوری، (لاہور: مکتبہ جدید پریس، 2005ء)، 1۔
- 5- اوبی، 54۔
- 6- خورشید عالم گوہر قلم، اعجاز خطاطی، (لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 2004ء)، 10۔
- 7- اوبی، 35۔
- 8- اوبی، 21۔
- 9- خورشید عالم گوہر قلم، مخزن خطاطی، (لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 2005ء)، 15۔
- 10- اوبی، 10۔
- 11- شیمامجید، مرتبہ، فن مصوری، (لاہور: مکتبہ جدید پریس، 2005ء)، 105۔
- 12- اوبی، 132۔
- 13- اوبی
- 14- اوبی
- 15- اوبی
- 16- اوبی
- 17- اوبی، 133۔
- 18- خورشید عالم گوہر قلم، مخزن خطاطی، (لاہور: سنگ میل پبلیکیشنز، 2005ء)، 19۔
- 19- شیمامجید، مرتبہ، فن مصوری، (لاہور: مکتبہ جدید پریس، 2005ء)، 153۔
- 20- اوبی، 157۔
- 21- اوبی، 157، 158، 159۔
- 22- اوبی، 160۔
- 23- اوبی، 163۔
- 24- اوبی، 160، 163، 164، 165، 166، 167، 168، 169، 170، 171۔
- 25- اوبی، 176۔

ڈاکٹر سعدیہ منور

لیکچرار شعبہ پنجابی

گورنمنٹ ڈگری کالج شاہدرہ، لاہور

انگریز دور دے رومانی قصیاں وچ کالونی گیری / نوآبادیات

Abstract:

This research article covers the romantic stories of the colonial era as well as background of the colonial system especially in Punjab where the British wanted to establish a strong colonial (English) system depriving Punjabis of their rights. In this way, they uprooted and destroyed the whole system and weakened Punjabis by affecting religiously, culturally and economically.

قصہ کاری کیہ اے تے ایہدا مڈھ کدوں بجھا۔ ڈاکٹر اتم سنگھ بھائییا قصے بارے انج لکھدے نیں:

”قصہ کہانی، کتھا، وارتا وغیرہ ایسے شبد ہین جیہڑے سدھارن لوکاں وچ اتینت لوک پریہ ہین۔ ایہناں وچ کتھا، رس اک ایہہا سانجھتا ہے جس کارن ایہناں دے سنن سناون دی پرتھ پراچین کال توں تری آ رہی ہے۔ ایس دا آدھار اوہ کتھا کہانیاں ہین جیہڑیاں منکھ روپ وچ پرچلت رہیاں سن۔ بزرگ لوک رات ویلے اپنے بچیاں نوں سناوندے رہے ہین۔ اتے اوہناں دے ہنگھارے دی اڈیک کردے رہے ہین۔“ (۱)

یعنی قصہ گوئی دا عنصر مڈھ توں ای انسانی خمیر وچ رکھیا گیا اے۔ مطلب قصہ کاری اودوں ای وجود وچ آ گئی سی جدوں انسان نے ایس دنیا وچ بیر پایا۔ انسان نے استھ آکے اپنے آل دوالے نوں

دیکھیا تے اوہدے انسانی شعور وچ وادھا ہویا۔ اوہدے تجربے تے مشاہدے دون سوائے ہوئے تے اوہنے محسوس کیتا کہ اپنے احساساں نوں دوجیاں تیک وی پہنچایا جائے۔ ایس طرح اوہنے اپنے حال احوال تے واقعاں نوں دوجیاں تیک پہنچاون لئی قصہ تے کہانی دی مدد لئی۔ ویلا گزرن نال قصیاں تے کہانیاں دا فن ترقی کر دا چلا گیا تے ایس نے اک کچی پیڑی روایت دا روپ دھار لیا۔ پر پہلا قصہ کیہڑا سی تے اوہ کدوں لکھیا گیا؟ ایہہ گل پوری طرح واضح نہیں۔ کیوں جے تاریخ دانان نوں انسان تے انسانی تہذیب بارے مڈھلا علم ایہناں قصے کہانیاں راہیں ہی حاصل ہویا۔ حضرت آدم دے جنت وچوں نکلن تے زمین اتے آباد ہون نوں دانشور پہلا قصہ ای متحدے نیں۔ (2)

ڈاکٹر حفیظ احمد ”قصہ تے پنجابی قصہ“ وچ قصے دی ابتدا بارے انج گل کردے نیں:

”تاریخ دانان دے گوڑے مطابق وادی نیل، وادی دجلہ تے فرات، یونان، برصغیر، ہند تے چین دیاں تہذیبیاں بہت پرانیاں نیں ایہناں وچوں دجلہ تے فرات (سمیریاں تے بابلیاں) دی تہذیب نوں ساریاں تو پرانی قوم متھیا گیا اے۔ ایس دا مڈھ 5000 قبل مسیح توں بجھدا اے۔ ایس تہذیب نال جڑی سارگون دی داستان خود سارگون سناندا اے تے ایس نوں دنیا دی سب توں پہلی تحریری فن تخلیق تے منظوم داستان خیال کرنا چاہیدا اے۔ دوجی اجیہی داستان گلگامش دی کہانی اے۔ ایہہ وی وادی دجلہ تے فرات دے حاکم دی رزمیہ داستان اے جیہڑی 2000 ہزار سال قبل مسیح تو کچھ سال پہلاں لکھی گئی تے ایہہ تختیاں اتے پھیلی ہوئی اے۔ ایہدے تن ہزار شعر نیں تے ایہدے کھن دی تاریخ وی درج اے۔ مصر دے پرانے قصے سینوہ (Sinuha) مٹی کشتی دا ملاح (Shio Wrecked) منظوم قصے نیں۔ چین دی تہذیب۔۔۔۔۔ وی ودھیری پرانی اے۔ پر تحریری صورت وچ 600 قبل مسیح توں پہلاں دی کوئی تحریر موجود نہیں۔ ایس دور دے فلسفی کنفوشس نے جیہڑا مجموعہ ترتیب دتا اے اوہدے وچ شامل نظماں دا موضوع افسانوی اے۔“ (3)

ایس ویروے توں ایہہ کاڈھ کڈھنا اوکھا نہیں کہ دنیا وچ قصہ لکھن دا مڈھ زمانہ قدیم توں ای بجھ چکیا سی۔ ایہناں قصیاں دا سب توں اہم پہلو ایہہ وے کہ ایہناں وچ حیاتی دا کوئی نہ کوئی مقصد لکھا ہوندا یا کے مسئلے بارے گل کیتی گئی ہوندی اے۔

پنجابی زبان تے وسیب وچ ایہدی ریت بہت پرانی اے۔ پنجابی وچ لوک داستاناں قبل مسیح توں ای موجود نیں۔ جیہڑیاں سینہ بہ سینہ ایک پیڑی توں دوجی پیڑی نوں منتقل ہو جاندیاں نیں۔ پنجاب دے لوک قصیاں وچ ”راجہ رسالو“ نوں قدیم قصہ آکھیا جاند اے۔ (۴) پر باقاعدہ تاریخ جہدی لکھتی دس پیندی اے اوہ اٹھویں صدی عیسوی توں شروع ہوندا اے۔ ڈاکٹر اتم سنگھ بھائیٹا دے آکھن موجب:

”پنجابی قصہ کاو دی پرپرا (قصہ کاری دی روایت) وچ آون والیاں رچناواں (داستاناں) دا پرارنبھ (آغاز) اٹھویں صدی عیسوی توں منیا گیا ہے۔“ (۵)

پر اٹھویں صدی توں لے کے اکبر دے دور توں پہلے تاں لکھے گئے قصے کاراں مسعود سلیمان، جٹ مل لاہوری، کنگ سمرٹ دیاں لکھتاں زمانے دی دھور وچ گواچن پاروں اوس دور دی قصہ گوئی دی کوئی کچی تھتھی ریت ساڈے سامنے آؤندی۔ پر ایہہ گل تے طے ہے کہ قصہ کاری دے فن نوں اکبر دور وچ چنگی شروعات تے عروج ملیا۔ جیہڑا انگریزاں دے آؤن توں پہلاں اپنیاں سڑاں نوں چھو رہیا سی۔ ایہناں داستاناں وچ ہر موضوع نوں نظمایا گیا۔ ڈاکٹر شفیع عقیل دے آکھن موجب:

”اگر پنجابی زبان و ادب کا تاریخی طور پر جائزہ لیا جائے تو پتا چلتا ہے کہ اس کے ابتدائی ادب کی بنیاد ہی ان منظوم داستانوں پر رکھی گئی تھی جو کچھ تاریخی تھیں اور کچھ نیم تاریخی تھیں اور کچھ محض تصوراتی تھیں۔ یہ کہانیاں مذہبی بھی تھیں، رومانوی بھی تھیں اور بعض ایسی تھیں جو تاریخی واقعات یا مذہبی و تاریخی شخصیات کے بارے میں تھیں اور خاص و عام میں معروف تھیں۔“ (۶)

قصہ کاراں نے سکھی تے انگریز دور وچ وی ایہہ جان دار روایت برقرار رکھی۔ سگوں تاریخ دا مطالعہ کریاں پتہ لگدا اے کہ انگریزاں قبضہ کرن مگروں پنجاب وچ بالخصوص تے برعظیم وچ بالعموم

عیسائیت سے استعماری/ نوآبادیاتی نظام دے پر چار لئی قصہ گوئی دا ای سہارا لیا سی۔ ڈاکٹر احمد حسین قریشی ایس طرح لکھدے نیں:

”یہ سلسلہ انگلستان سے ولیم کیری سے شروع ہوا۔ انجیل، تورات، زبور کے تراجم پنجابی زبان میں شائع ہوئے۔ ولیم کیری نے برصغیر میں قیام اختیار کر لیا اور عیسائی مشنریوں کو عیسائی مذہب کی کتابوں کے پنجابی تراجم مہیا کیے۔ 1815ء میں بائبل کا ترجمہ ہوا۔ مرقس اور لوقا کے تراجم ہوئے پھر 1817ء میں موسیٰ کی پانچ کتابوں کے ترجمے لکھے گئے۔ 1819ء میں تاریخ کی کتابوں کے 1826ء میں صحائف انبیاء کی کتابوں کے پنجابی میں ترجمے کیے گئے۔ انگریز لوگوں کو تبلیغ کی خاطر پنجابی زبان سکھانے کے لیے گرائمر اور لغت پنجابی کی کتابیں بھی تیار ہوئیں۔ لوک ادب اور قصص نویسی کو بھی فروغ ملا۔ سرکاری تائید حاصل نہ تھی لہذا اس سلسلہ میں پنجابی ادبیات کو بہت ترقی حاصل ہوئی۔“ (7)

انگریزاں دے پنجاب اتے قبضے مگروں ایہہ تبلیغی سلسلہ اپنے عروج تے اڑ گیا۔ اوہناں دے ایس کارے دار دعمل ہونا لازمی سی۔ چنانچہ مسلماناں، ہندوواں تے سکھاں نے ایس دے توڑ لئی کم کرنا شروع کر دتا تاں مذہباں دے شاعراں نے ایس پاسے خصوصی توجہ دتی تے اپنے مذہبی تے قومی تشخص نوں بچاؤن لئی مذہبی تے شخصی قصیاں نوں فروغ دتا۔ ایس دور وچ بے انت مذہبی، قومی، شخصی تے رومانوی قصے لکھے گئے۔ ایہناں قصیاں دا مقصد لوکاں دے من وچ مذہب تے قوم لئی پکیائی پیدا کرنا سی۔ ایہدے نال نال انگریزاں دے غضب، لٹ مار، تسلط تے قبضے دے خلاف لوکاں نوں ابھارنا اوہناں نوں مایوسی توں بچا کے آزادی حاصل کرن لئی پریرناوی مقصد سی۔ پنجاب وچ بے انت شاعراں نے اپنی شاعری راہیں انگریزاں دی ایس نا انصافی، تسلط، لٹ مار، ظلم تے قبضے دے خلاف احتجاج کیتا۔ اوہناں وچ میاں محمد بخش، سید فضل شاہ، سائیں لہجو شاہ، میراں شاہ، مولوی نور الدین مسکین، مولوی غلام رسول عالم پوری، بوٹا گجراتی، غلام علی گھمان، پال سنگھ عارف، سائیں مولا شاہ، حاجی محمد صفوری، میاں نظام الدین، حکیم فضل الہی، سراج الدین قادری، اسماعیل قلندر، دائم اقبال دائم، نذیر احمد منظور بٹ اور عبد المجید کریام والا تے ہور بہت سارے شاعر شامل نیں۔

ایہناں شاعراں نے لوکاکی دے دل وچ دیس پیار تے دھرم پیار دے نال نال انگریزاں دی مکاری، چالاکي تے کالونی گیری (نوآبادیاتی نظام) دے پارلئی اختیار کردہ حیلایاں تے وسیلایاں نوں وی لوکاکی دے سامنے کھول کے بیانیاں تاں جے عوام ایس غلامی توں چھکارا پاؤن لئی متحد ہو کے آہر کر سکے۔ ایس مکالے وچ ایس انگریز راج سے لکھے گئے قصیاں دی شاعری راہیں اوس ویلے دی سماجی، سیاسی، تہذیبی، معاشرتی، مذہبی، فنی تے فکری صورت حال دا جائزہ لواں گے۔

انگریز دور وچ زندگی دا ہر شعبہ (بھاویں اوہ مذہبی سی یا تعلیمی سماجی سی یا معاشی و معاشرتی) زوال، ٹٹ بھج تے تبدیلی دا شکار سی۔ ایہناں حالاں وچ شاعر رمزراں راہیں شعری گلاں کر کے عوام نوں اک مٹھ تے مایوسی توں بچاؤن دا جتن کر رہے سن اوہناں دا انداز ناصحانہ تے خطیبانہ سی۔ جیویں میاں محمد بخش ہوویں فرماندے نیں:

مان نہ کیجئے روپ گھنے دا وارث کون حسن دا

سدا نہ رہسن شاخاں ہریاں سدا نہ پھول چمن دا

سدا نہ بھور ہزاراں پھر سن سدا نہ وقت امن دا

مالی حکم نہ دے محمد کیوں اج سیر کرن دا (8)

انگریز دور وچ لوکاکی دی ہمت ٹٹ چکی سی۔ ایس مایوس لوکاکی نوں زوال دی بیڑاں وچوں کدھن لئی میاں محمد بخش مزید فرماندے نیں:

حسن مہمان نہیں گھر باری کیہ اسدا فرمانا

راتیں لتھا آن ستوئی فجری کوچ بلانا

لوئی لوئی بھر لے کرے جے تڈھ بھانڈا بھرنا

شام پئی بن شام محمد گھر جاندی نے ڈرنا (9)

انگریز دور وچ حالات ایس قدر بدل گئے سن کہ عوام وچاری بے وس تے مایوس ہو گئے سی۔ انگریزاں نے پنجابی وادی واناں تے کیریاں نال مالیہ دے نظام، لینڈ ایکٹ بل تے آبیانے دا نفاذ تے کالونائزیشن راہیں بہت مندا ورتارا کیتا۔ پنجاب دے گھروہن اپنی زمین کھسن دی وجہ توں بہت پریشان تے مایوس سن۔ اوہناں دی ہمت جوڑن لئی چراغ دین جونیکے دے شعر ویکھو۔ ایہناں شعراں راہیں ایک تے نویں پنجابی شعری ریت پرانی کلاسیکی شعری ریت نال جڑن دا چارہ وی کرے گی تے

لفظالی تے انداز پاروں نقالی وی لگے گی۔

سدا نہ باغیں بلبل بولے سدا نہ باغ بہاراں

سدا نہ رہندی چھیل جوانی سدا نہ رہندی مجلس یاراں

سدا نہ رہندی بے روزگاری سدا نہ کرنیاں کاراں

سدا نہ آوے جت کسے نوں سدا نہ آون ہاراں (10)

ویہویں صدی دی مڈھلی چوتھائی دے شاعر سعید گوجرنوں وی اپنی لوکاکی دی بد حالی نے بہت پریشان کیتا سی اوہنے لوکاکی دا اس طرح حوصلہ ودھایا کہ ایس چوتھ وچ لوکاکی ولوں آزادی دی منگ ودھ گئی:

مال امانت حسن جوانی اس دا مان نہ کریئے

ساری عمر نہ نال نباہورا کھی کر کر مریئے

سدا نہ دولت حسن جوانی سدا نہ اوس دی یاری

سدا نہ جت پیاری آون سدا نہ بازی ہاری

سدا نہ جو بن تازہ رہنا سدا نہ بن بن بہنا

سدا نہ دوست سدا نہ دشمن ہر اک پینڈے پینا (11)

میاں محمد بوٹا گجراتی ہوراں ایسے گل نوں انج بیانیا اے:

دنیا خام مقام سراپتن کوئی شب دی جاگ گزران میاں

کئی ہو گئے کنیاں ہو جاناں ایہو چال جہان دی جان میاں

اج خبر نہ اوہناں دی قبر کیہڑی جیہڑے کدی آپے سلطان

گئے اڈ جہان توں وانگ وا دے دے کوئی نہ پتہ نشان میاں (12)

ایہناں شعراں راہیں شاعراں غلام پنجابی عوام وچ صرف ہمت تے حوصلہ ای پیدا نہیں کیتا سگوں پنجابی عوام نوں سمجھایا گیا اے کہ ایہہ غلامی تے استحصال دی کالی رات اک دن مک جائے گی تے آزادی دی سویر ضرور ہووے گی۔ سگوں دوجے بنے ظلم تے لٹ مار کردے قابض حکمران نوں وی اوہدے ظلم توں روکیا گیا اے کہ جتھے دوجے بادشاہ (غزنوی، غوری، لودھی تے مغل) تے عام لوکاکی ہمیش لئی دنیا وچ نہیں رہے ایس طرح ہی انگریز وی ہمیش لئی پنجاب تے ہندوستان دے حکمران نہیں

رہن گے اوہناں نوں اک نہ اک دن ایس ملک تے دنیا توں جانا ای پوے گا۔

شاعراں نے ایہناں رومانوی قصیاں وچ نائیک (ہیرو) تے نائیکہ (ہیروئن) دے پیار نوں دھرتی پیار، منکھ دی آزادی نوں دیس دی آزادی دی رمز متھیا اے۔ جدوں کہ اوہناں دے پیار وچ آون والیاں رکاوٹاں نوں کالونی گیر حکمراناں دے نظام دی لٹ مار تے استحصال نوں قرار دے رہے نیں۔ اوہ اپنے من کھپوئیں اسلوب راہیں عوام دا حوصلہ ودھان دے نال نال انگریزاں نوں ظلم توں باز وی کر رہے نیں۔

شاعراں نے ایہناں قصیاں وچ عشقیہ کہانیاں بیان کرن دے نال نال تشبیہاں، استعاریاں تے تلمیحاں راہیں اوس ویلے دے سیاسی تے عصری حالات وی دے نیں۔ کیوں جے کتاباں دی رجسٹریشن دا قانون ایکٹ (Act xxv of the Governor General of India in Council) منظور ہون پاروں ہن شاعراں لئی بلے شاہ تے وارث شاہ ورگاہے باک انداز تے بے باک لہجہ اپنانا اوہناں دے وس وچ نہیں سی رہیا۔ پر فیرو کالونی گیر حکمراناں دا اپنیاں کالونیاں اتے ظلم تے استحصال ویکھدیاں ہویاں پیر فضل شاہ ہوراں بڑا ترکھاتے سدھاساںواں اکھ دتا اے۔

ظ ظلم تیرا مشرق غرب تا کر لے کے چین تھیں تا ملک روم پیارے
حاکم ملک دے کل ملوک ہوئے تیرے حکم دے زیر محکوم پیارے
بدل اول کریں ظلم ظالم عالم سارا تیرے ہتھوں مظلوم پیارے
فضل شاہ اج تخت تے کل تختہ شاید آپ نوں نہیں معلوم پیارے (13)

انج ای میاں شیر محمد ہوراں نے وی قابض حکمراناں دی لٹ مار نوں کھول کے بیانیا اے۔

جدوں کعبیوں کفر نمود ہويا دسیں ہور کتھوں مسلمان ہووے
جدوں بادشاہ ملک نوں کھان لگا پھر آپ ویران جہان ہووے
جدوں گائے توں ہوئے بے ادب پنڈت ہندوواں دے نہ دین ایمان ہووے
بھائی آپ یوسف تائیں دین دھکے اوتھے ہور کیہڑا نگہبان ہووے (14)

کتاباں دی رجسٹریشن دا قانون پاس کرن گروں قابض حکمران اوہ ہی ادب چھاپ رہے ہن جیہڑا اوہناں دے حکومتی تسلسل وچ رکاوٹ نہ بنے تے عوام وچ جذبہ حریت پیدا نہ کرے۔ پر شاعر اج حساس فرد ہوندا اے اوہ اپنی دھرتی ماں دی غلامی تے لوکاں دی بد حالی تے بے بسی اتے ہمیش رت

وہ اندازے تے لوکاں دی آنکھ تے بہادری جگاؤن دا آہر کردا رہندا اے۔ شاعراں نے بڑے چنگے ڈھنگ نال اوس ویلے دے سیاسی حالات، مطلب پرستی، سوکھے ویلے کم آنا تے اوکھے ویلے اکھاں پھیر لینا تے اپنے مفادنوں پورا کرن لئی ہر قسم دی مکاری توں کم لینا ایہو جے جذبیاں تے اخلاقی برائیاں نوں چنگے انداز نال نظمایا اے۔ جیویں میاں محمد بخش دا کلام ویکھو:-

سو سو ساتھی سکھ دا اک نہیں وچ غم
جاں سر بن مصیبتاں کوئی نہ آوے کم
سکھو ودائع ہو گئے مرزے دا تک کے کم
پر عزت بیگ محمد ایلے آہے دم
دھرتی اتے سٹھیا بھار سرے توں لاہ
پھڑیا نال یقین دے عٹھے والا راہ (15)

”سب ساتھی جھڈ گئے“ توں مراد وزیر غدار ہو کے انگریزاں نال مل گئے "مرزے دا کم یعنی بادشاہ دی بادشاہت تے عوام دی آزادی نوں نہ بچا سکے۔ اخیر عوام تے بادشاہ نوں آپو ہی ہمت تے ادھم کرنا پیا۔ دھرتی نال محبت دے اظہار تے غلامی توں بچاؤن لئی 1857ء وچ عوام نال مل کے غدر کیتا پر ناکام ہو گئے۔

جدوں کہ حکیم راز وی سرمست حکمراناں تے اوہناں وکے وزیراں بارے لکھدے نیں۔ اوہناں اپنیاں شعراں وچ انگریز دیاں چالاکیاں دا ذکر کرن دے نال نال پنجابی عوام دی فوج وچ جبری بھرتی نوں وی بیانیا اے۔ انگریز برعظیم تے حکومت کرن دی اک دلیل ایہہ دیندے نیں کہ ہندوستانیوں نوں حکومتی فن دا طریقہ نہیں ایتھے ہمیش باہروں آئے خاندان غزنی، غوری، لودھی تے مغل وغیرہ حکومت کردے رہے اوہناں دا ایتھے حکومت کرنا اوہ سلسلے دی اک کڑی اے۔

پر ایہناں شعراں راہیں صاف دس رہیا اے کہ پہلے دور دے حکمراناں نے برعظیم وچ آکے اوہدے ذرائع وسائل دی لٹ مارتے استحصال نہیں سی کیتا سگوں اوہ اپنے پرانے وطن توں ناتا توڑ کے ہندوستان آباد ہو گئے سن تے ایہدی دولت ایہدی ترقی تے خوشحالی لئی ای ورتدے سن۔ جدوں کہ انگریزاں دی خیر خواہی دا انداز ہی "انوکھا تے نرالا" سی۔

پنجابی شاعر پنجابیاں دی معصوم صفت تے نفسیات دا چنگی طرح جانوسی۔ پنجابی پردیسی تے

باہروں آون والے کاسے نوں جی آیاں نوں آکھ کے اوہد بہت احساس کردے سن۔ اوہ بدلیسی نال اجیہا ورتارا کردے کہ اوہنوں اپنے بدلیس رہن دا احساس ای نہ ہوندا۔ اوہناں دی ایس چنگی خصلت تے بدلیساں اتے اعتماد کرن پاروں ای اتھے بیوپاری بن کے آئے انگریز اوہناں دے حکمران بن گئے۔ انگریزاں مکاری تے فریب نال اوہناں کولوں اوہناں دی حکومت کھوہ کے اوہناں نوں علمی، ثقافتی، معاشی، معاشرتی، مالی، سماجی، ادبی، مذہبی، قومی تے لسانی ہر حوالے نال پچھانہ پچھاڑن وچ کوئی کسر نہ چھڈی۔

کالونی گیری دے دور وچ لکھے جاون والے عشقیہ قصیاں دا مقصد صرف لوکاکی نوں صرف پیار محبت تے عشق دیاں باتاں دنا ای نہیں سی سگوں فرقہ واریت تے نا انصافی دے نقصان توں جانو کرانا تے پنجابی عوام دی آنکھ جگانا وی سی۔ جے ایس عسری تے سیاسی شعور دے حوالے نال دیکھیے تے لوکاکی نوں قابض دور دیاں تقاضیاں اوہدیاں مشکلاں، گنجھلاں بارے سمجھا کے فیر اوہناں توں چھٹکارا پاؤن دے طریقیاں بارے جانکاری دتی اے۔ حکمراناں دی چتر چالاکیاں دا مقابلہ کرن لئی جدید تعلیم سکھن تے زور دتا۔ شاعراں نویں اشرافیہ تے نواباں نوں جن تے دشمن وچ متارا کرن تے انگریزاں توں دور رہن دا مشورہ دتا۔ ایہدے نال نال لوکاکی نوں اپنیاں کمزوریاں تے خامیاں لبھن تے ختم کرن ول وی پریریا۔ اوہناں موجب سار قصور اپنے دشمن دا نہیں کڈھنا چاہیدا جدوں گھر دے بوہے کھول کے، بھانڈے کھلار کے گھر والے بے خبر ہو کے سوں جان تے اوٹھے ادوں چور، ڈاکو، لٹیرے تے کتے ای آ کے مونہہ مارن گے۔

بر عظیم تے پنجاب دی ماضی قریب دی صورت حال نوں کھ رکھدیاں ہویاں شاعر واضح لفظاں وچ کہہ رہیا اے کہ نا اتفاقی تے فرقہ واریت، نسلی تے قومی تضاد پاروں ای ہر قوم قابض ہوئی پرہن (عیسائیت دی ودھدی ہوئی تبلیغ پاروں) ایہہ نہ ہووے کہ انگریز تھاڈا ایمان وی کھوہ لین:

جیویں شاعر آکھدا اے (نا اتفاقی تے فرقہ واریت بارے)

کدڑی ہند تے مغل ہوئے قابض کدڑی کھوہ کے لہنوں پٹھان لے گئے

صلح رہی نہ دیس وچ واسیاں دی فرنگی تائیوں ہندوستان لے گئے

تینوں خبر ہوئی جٹا اوس ویلے تیر کھو کے جدوں ایمان لے گئے

دھڑ زمین تے تیر بے جان پیارو کڈھ کے ول اسمان لے گئے (19)

اوس دور دی نویں اشرافیہ اپنیاں غرضاں تے مایا دے لوبھ دی پجاری سی شاعر نویں نواباں تے

اشرافِ دی انگریز نوازی بارے انج لکھدے نیں۔

استھے حلال حرام دی ونڈ کوئی نہیں بیڑہ غرق جائے وڈیاں گھرانیاں دا

استھے پوچدے لوک بے ڈنگراں نوں ہر کوئی (تالبع) چٹھے کہانیاں دا

استھے اگ نو سب بھگوان آکھن ڈیرہ وکھرا بے مہانیاں دا

ایسی وستی قلندر اصول کوئی نہیں جیویں دکھ کسے ویرانیاں دا (17)

شاعر وڈے گھراں دی حکومت نواز پالیسی تے عام لوکاں دی دے ان پڑھ ہون پاروں پریشان
سن (کیوں بے دوویں طبقے خود غرضی تے مایا دے لوبھ وچ انھے ہو رہے سن) اوہناں موجب عام
لوکاں دیاں ساریاں مشکلاں تے اوکڑاں داخل جدید علوم سکھن وچ اے پر نوں پود نوں علم تے تعلیم
دے غلط اثرات لے رہی سی اوہ جدیدیت ول مائل ہو رہی سی تے اپنی مشرقیت دی خاصیت نوں
بھلدی جارہی سی۔ اولاد اپنے ماں پیاں ت وڈیریاں نوں جاہل، توہم پرست تے قدامت پرست آکھ
کے اوہناں دی لوک سیانف نوں نند رہی سی۔ ایس طرح قابض حکمران ساڈے گھر وکی نظام نوں وی سن
لا دتی سی۔ نوں پود وچ بد اخلاقی تے بے لحاظی دودھ دی جارہی سی۔ اوہ اپنے دھرم توں وی بیگانے ہو
رہے سن۔ ایس تبدیلی توں مسلماناں توں اڈ ہندو تے سکھ شاعراں نے وی محسوس کیتا۔ تے ایہناں
عشقیہ قصیاں راہیں اپنی اپنی قوم دے سدھار لئی وی لکھنا شروع کردتا (استھے اک ہو رگل وی غور دے
قابل اے کہ شاعر بوہتا مثنوی دی طرز تے لکھ رہے سن تے کوئی وی گل کئی کئی مصریاں وچ بیان
کروے سن) جیویں:

منڈے کل جگی دیکھ کے رون آوے گلاں پٹھیاں جگ نے چائیاں نے

چلے کوئی نہ دھرم تے کرم اتے ربا تیریاں بے پرواہیاں نے

گالاں کڈھدے ماں تے بھین تائیں لوکاں انگلاں منہ وچ پائیاں نے

کیہڑا من دا پاپ دی گل تائیں کھوٹیاں واہڑیاں ہتھ پھڑائیاں نے

جیہناں پالیا نال مصیبتاں دے نت ماپیاں نال لڑائیاں نے

ایسے مورکھاں دامزہ لوک ویکھن وچ جگ دے ہون ہنسائیاں نے (18)

ایس طرح ویکھیا جاوے تے روشن خیالی تے جدیدیت دے ناں تے انگریز نے ساڈی نوں

نسل نوں وگاڑن دی کوئی کسر نہیں سی چھڈی۔ ایس طرح اوہ ساڈی جوان نسل نوں سیکولرازم، جدیدیت

تے روشن خیالی دے ہڑھ وچ ڈوب کے ہمیش لئی قبضہ رکھن دی تیاری کر رہی سی۔

جدوں کہ کالونی گیری دے دور وچ حساس پنجابی شاعر تے قوم (ہندو، سکھ، مسلماناں) دا مندا حال ویکھ کے اندرواندی کڑھ کے شعراں وچ رمزاں راہیں اوہناں نوں حالات سمجھن لئی اگیر رہے سن۔ کالونی گیر حکمران دنوں دن مضبوط تے کامیاب ہو رہی سی۔ تے اوہدی "پھٹ پاؤ پالیسی" پاروں برعظیم تے خصوصی طور تے مذہبی تے قومی شدت پسندی تے فرقہ واریت ودھن دے نال نال تے قومیاں ہن اپنی وکھری وکھری شناخت قائم کرن اتے زور دے رہیاں سن۔ پہلاں پہل شاعراں نے اپنی شاعری راہیں تہاں قومیاں نوں متحد رکھن دا آہر کیتا پر ناکام ہو گئے۔ سگوں وکھری شناخت دی منگ عوام ولوں اپنی ودھ گئی سی کہ ہن شاعراں نے وی قصیاں وچ شاعری راہیں وکھری شناخت تے قومی ونڈ دے مطالبے دا اظہار کرنا شروع کر دتا سی۔ جیویں:

چاہوں سکھ پنجاب انگریز یورپ ہندی چاہوں دے نے ہندوستان تائیں

ہندو وید تے سکھ گرنتھ تائیں چاہوں مسلمان اتے قرآن تائیں (19)

قابض حکمران تعلیمی تے لسانی تبدیلیاں کر کے اپنے مقصد وچ کامیاب ہو گیا سی۔ ہن تے قومیاں دی لوکائی بہت شدت نال اپنی وکھری شناخت دی منگ کرن لگ پئی۔ تعلیمی نظام تے تعلیمی اداریاں وچ مذہبی شدت پسندی ہون پاروں ہن لوکائی دا اپنی زبان بارے نکتہ نظر وی بدل گیا سی۔

انگریزاں نے پنجاب دا سانجھا وسیب، تعلیم انسان تے انسانیت اتے منکھ پیار نوں مذہبی شدت پسندی، مذہبی تعصب تے منافرت وچ ونڈ کے رکھ دتا۔ جدوں کہ زبان دی تن لپیاں وچ ونڈ مگروں ہر قوم اپنے مخصوص رسم الخط نوں ہی اپنان تے لگی رہی۔ جس پاروں سانجھا عظیم ادبی سرمایہ ماضی دے پرچھاویاں وچ گواچن لگ پیا۔ جس پاروں پنجابی تے پنجابیاں دی سانجھی شناخت وی گواچن لگ پئی۔ انگریز ایہو ای تے چاہندے سن تے اوہدی حمایتی اوہد ایہہ کم چنگے انداز نال کر رہے سن۔ (ایہہ ورتارا پاکستان بن توں مگروں اج تیک جاری اے تے پنجابیاں نوں منکن دے باوجود اوہناں دی وکھری لسانی شناخت دا حق نہیں دتا گیا۔)

ہن لوڈ ایس گل دی اے کہ انگریزی دور وچ پیدا ہون والی ایس مذہبی تے لسانی شدت پسندی، مذہبی منافرت، فرقہ واریت، تعصب، گھٹن تے گھٹن دی فضائوں ادب تے سماج وچون ختم کیتا جائے تے ایس لسانی تعصب تے ونڈ نوں ختم کر کے پنجابی نوں اوہد حق دتا جائے تاں جے پنجابی دی

اپنی وکھری لسانی تے ادبی شناخت قائم کر سکن تے اپنے گواچے ہوئے سانجھے ادبی سرمائے دی مڑتوں دیکھ بھال کر سکن۔ ایہہ وکھری پنجابی شناخت تے ادبی سرمایہ آؤن والے پنجابیاں لئی قدر وند تے یاد گار رہوے گا۔

بقول سید فضل شاہ:

بولی پنجابی جانے پنجابی ہو ر کوئی جانے کوئی اعرابی
یاد گار یاراں لئی چھڈ چلے چھڈ اضطرابی پاؤں شادابی (20)
مکدی گل ایہہ وے کہ انگریز دور وچ پیدا کیتی گئی مذہبی، سیاسی، سماجی، علمی، ادبی تے لسانی ونڈ
پاروں پنجابی ادب تے پنجابیاں نوں جو ناقابل تلافی نقصان عظیم اڑیا اوہدا ازالہ کرن لئی وی خود پنجابی
تے پنجابیاں نوں آپ ای اٹھنا پوے گا۔ تے ایہہ وے لئی سب توں پہلاں پنجابی فرد نوں کلاسیکی شعری
ریت تے کلاسیکی شاعراں منکھ پیار تے انسان، کائنات تے خدا دے تعلق دے بنیادی نکتے نوں سمجھنا
ہووے گا کیوں جے ایہہ ہی سانجھی پنجابی شعری تے ادبی ریت داست تے مرکزی نکتہ اے۔ تے جے
پنجابیاں ایس مرکزی نکتے تے ست نوں سمجھ کے مڑ پنجابی شعری ریت نوں سماج وچ لاگو کر لیا اودوں
اوہ ناصرف اپنا گواچا ہو یا سانجھا پنجابی ادبی سرمایہ تے ورثہ لہ لین گے سگوں اوہناں نوں اپنی ماضی وچ
گواچی ہوئی عظمت تے شان رفتہ وی لہ جائے گی۔ اپنی پنجابی شناخت تے سانجھا ادبی سرمایہ لہن
مگروں اوہناں دا حال تے مستقبل وی ادبی تے سماجی طور عظمت تے کامیابی دا نشان بن جائے گا۔

حوالہ جات

- 1- اتم سنگھ بھائیٹا، ڈاکٹر، قصہ کاو تے ہیر دمودر، (پٹیالہ: پوٹر مانک پربکاشن، 1982ء)، 1۔
- 2- شہباز ملک، ڈاکٹر، مولوی احمد یار، فکر تے فن، (لاہور: میری لائبریری 1986ء)، 155۔
- 3- حفیظ احمد، ڈاکٹر، قصہ تے پنجابی قصہ، (گوجرانوالہ: فروغ ادب اکیڈمی، 2005ء)، 12-13۔
- 4- آر۔ سی۔ ٹیپل، مرتب، حکایات پنجاب (اول) مترجم: میاں عبدالرشید، (لاہور: مجلس ترقی اردو، 1990ء)، 7۔

- 5- اتم سنگھ بھائی، ڈاکٹر، امیر حمزہ (مولوی غلام رسول عالمپوری) (پٹیا: پوٹر پرنٹنگ پریکاشن، 1982ء)، 44۔
- 6- انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان 1997ء)، 341۔
- 7- احمد حسین قلعداری، ڈاکٹر، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، (لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1975ء)، 74۔
- 8- محمد بخش، میاں، سیف الملوك بدیع الجمال، (لاہور: عمر بک سنٹر، س۔ ن)، 248۔
- 9- محمد بخش، میاں، سیف الملوك بدیع الجمال، 249۔
- 10- چراغ دین جونیکے، میاں، قصہ ہیر رانجھا، (لاہور: ملک بشیر احمد تاجر کتب، س۔ ن)، 2۔
- 11- محمد سعید، میاں، احسن القصص المعروف یادگار سعید، (امر تتر: وزیر ہند پرنٹنگ پریس، س۔ ن)، 81۔
- 12- محمد بوٹا، میاں، مرزا صاحبان، (لاہور: ملک بشیر احمد تاجر کتب، س۔ ن)، 135۔
- 13- فضل شاہ، سید، پنج گنج فضل شاہ، (لاہور: مطبوعہ کریک پریس، س۔ ن)، 5۔
- 14- شیر محمد، میاں، مرزا صاحبان، (امر تتر: وزیر ہند پرنٹنگ پریس، س۔ ن)، 24-25۔
- 15- محمد بخش، میاں، سوہنی مہینوال، (جہلم: ملک نور محمد اینڈ سنز، س۔ ن)، 34۔
- 16- اسماعیل، قلندر، بلخ دے سوداگر (سوہنی مہینوال)، (لاہور: مکتبہ اسماعیل قلندر، 1997ء)، 35۔
- 17- اسماعیل، قلندر، بلخ دے سوداگر (سوہنی مہینوال)، 68۔
- 18- گیان چند دھول، قصہ روپ بسنت، (لاہور: انقلاب سٹیم پریس، س۔ ن)، 7۔
- 19- گیان چند دھول، قصہ روپ بسنت، 15۔
- 20- فضل شاہ، سید، لیلیٰ مجنوں، (لاہور: انقلاب سٹیم پریس، س۔ ن)، 128۔

انڈیکس

لکھاری	سرناواں	صفحہ نمبر	خلاصہ	چونویں اکھر
افتخار احمد سلہری، ڈاکٹر	لوک ادب راہیں آزادی دی تحریک وچ مسلم لیگ دا کردار	82-78	ایس مضمون وچ لوک ادب راہیں تحریک آزادی وچ مسلم لیگ دے کردار نوں بیان کیٹا گیا اے۔ اک مسلسل سیاسی عمل راہیں مسلماناں مسلم لیگ وچ زلت کیتی تے تحریک آزادی دامنڈھ بھیا۔ کانگریس نے ہر پدھر تے مسلم لیگ دی مخالفت کیتی غیر وی قائد اعظم محمد علی جناح دی قیادت وچ پاکستان 14 اگست 1947ء نوں بن گیا۔	لوک ادب، تحریک پاکستان، مسلم لیگ
الماس طاہرہ	تصویریت دا تعارف تے تاریخ	143-132	ایہہ مضمون قدیم کلاو گرافی (تصویریت)، ایہدے مڈھ تے نویاں پرانیاں تکنیکاں دے سمبندھ بارے اے۔ جدوں ایس تصویریاں نوں جذبیاں دے اظہار تے رابطے دا ذریعہ بنانے آں تے ادب دی ایہہ شکل تصویریت اکھواندی اے۔ تصویر اک اکھر، فقرے یا خیال بارے دس پاندی اے، خاص کر کے پہلے لکھائی دے نظاماں وچ ورتے جان آئے گراف، ہندسے یا رابطے نوں ظاہر کردی اے، گراف ایہناں تصویریاں دے خاص تناسب وچ اظہار نوں بیان کردا اے۔	آرٹ، تصویریت، تصویری نظام، ادب
حرا دلہر	لوک گیتاں وچ نوبہ سس دا وکھرا	110-104	لوک گیت کسے وی اک شاعر دی تخلیق نہیں تے نہ ای کسے اک زبان توں لکھے نہیں۔ ایہہ گیت نہ صرف احساسات تے جذبات نوں بیان کردے نہیں بلکہ معاشرے دے دوہے لوکاں بارے وی دسدے نہیں۔ ایہہ گیت بچے، جوان تے پڑھیاں دے احساسات نوں بیان کردے نہیں۔ ایہناں وچ زندگی دے ہر حصے دے گیت مثلاً بچپن، جوانی، شادی ویاہ تے موت دے گیت توں دکھ نوبہ سس بارے گیت وی شامل نہیں۔	لوک گیت، احساسات و جذبات، نوبہ سس

سعدیہ منور، ڈاکٹر	انگریز دور دے رومانی قصیاں وچ کالونی گیری/نو آبادیات	156-144	ایس ریسرچ راہیں کالونی گیری دے حوالے نال رومانوی شاعری نوں بیان کیتا گیا اے۔ کالونی گیری دا پس منظر خاص کر کے پنجاب وچ جتھے برطانیہ انگریزی نظام نوں مضبوط تے پنجابیاں نوں ختم کرنا چاہندا سی، ایس نظام نے جز پھڑی تے سارا سسٹم تباہ ہو گیا۔ ایس نظام نے پنجابیاں نوں مذہبی، ثقافتی تے معاشی طور تے کمزور کیتا۔
سونیا اللہ رکھا، ڈاکٹر	دنیا دے اوڈواڈ ملکاں وچ فلم دی تاریخ	119-111	”دنیا دے اوڈواڈ ملکاں وچ فلم دی تاریخ“ اک اچھا مقالہ اے جیدے وچ فلم دی تاریخ بیان کیتی گئی اے جیدے نال پتہ لگدا اے کہ فلم رابطے دا اک طاقتور ترین ذریعہ اے۔ لیبیدی تاریخ بہت ای نویلھی اے۔ دنیا دی پہلی فلم 1895ء وچ بنی لیکن اوہدے بعد فلم دا میڈیا بڑی تیزی نال دوسرے ملکاں وچ مشہور ہو گیا۔ ہر ملک نے فلم بنان دی کوشش کیتی تے قومی فلم صنعت دی بنیاد رکھی۔ چین، اٹلی، فرانس، آسٹریلیا، جرمنی، جاپان، ایران، چین، انڈونیشیا تے ترکی دی فلمی تاریخ بیان کیتی گئی اے۔ ماضی دیاں چٹوئیاں قلمداں پارے جانکاری وی دتی گئی اے۔
صائمہ بتول	پنجابی ناول نگاری دی ریت روایت	34-28	ناول نگاری دے فن نوں انگریزاں نے 19 ویں صدی وچ متعارف کرایا۔ ایس مضمون راہیں پنجابی وچ چھپے ہوئے 1897ء توں 2016ء تک دے ناولاں دی تاریخ پارے بجرویں جانکاری ملدی اے۔
عرفان الحق، ڈاکٹر	ڈاکٹر شریا احمد دا جیون پندھ تے پنجابی سینوکاری	27-7	ایہہ تحقیقی مضمون ڈاکٹر شریا احمد ہورداں دیاں پنجابی ادبی خدمات دے حوالے نال اے۔ اوہ لاہور کالج فار وومن یونیورسٹی وچ پنجابی ڈیپارٹمنٹ دیاں بانی نیں۔ ایہہ مضمون اوہناں دی پنجابی ادب تے زبان دی ترقی دے حوالے نال کیٹے گئے کم نوں بیان کردا اے تے اوہناں دیاں سماجی، سیاسی تے عوامی ترقی لئی ذمیر خدمات پارے وی دس پاند اے۔ اوہناں دیاں بہت ساریاں کتاباں، مضمون تے ریسرچ پیپر چھپ چکے نیں۔

فیاض حسین مکھیانہ، ڈاکٹر	غلام حسین ساجدوی حیاتی تے لکھتاں دی جان پچھان	77-66	غلام حسین ساجد اک ادبی شخصیت، لکھاری، شاعر، خاکہ نگار تے کالم نگار نہیں۔ اردو تے پنجابی دوواں زبانیں وچ لکھدے نہیں۔ نوکری توں ریٹائر ہوون توں بعد وی اوہ ادبی کم کر رہے ہیں، اردو پنجابی توں وکھ انگریزی دے وی چٹکے جاتو نہیں۔ اوہناں دیاں بہت ساریاں کتاباں تے تحقیقی مضمون چھپ چکے نہیں۔ ایہہ مضمون اوہناں دی حیاتی تے لکھتاں توں جان پچھان کرائدا اے۔	غلام حسین ساجد، حیاتی، فن، پنجابی ادب، تحقیق، شاعری
مریم سرفراز	اشفاق احمد شخصیت تے حیاتی	131-120	ایہہ مقالہ اک عظیم شاعر، لکھاری تے فلاسفر اشفاق احمد جوہراں پارے اے جیہدے وچ اوہناں دی ابتدائی زندگی، خاندان، تعلیم تے اوہناں دی کتاباں نال محبت نوں بیان کیتا گیا اے۔	اشفاق احمد، حیاتی، تعلیم، شخصیت، شاعری
واصف لطیف	شاہنامہ اسلام	103-83	شاہنامہ اسلام ملک غلام سرور کھجانی دی اکھوتی پنجابی تصنیف اے۔ ایس توں اوہناں جن ہندی تے دو پنجابی کتاباں لکھیاں۔ شاہنامہ اسلام منظوم پنجابی سیرت اے جیہدی وارث شاہ دی بحر وچ لکھی گئی اے۔ کتاب وچ نبی پاک ﷺ دی پوری حیاتی نوں شعراں راجیں بیان کیتا گیا اے۔ نبی پاک ﷺ دی حیاتی تے سیرت دے بیان لئی صرف عقیدت و احترام توں ای کم نہیں لیا گیا سکوں قرآن و حدیث نوں منجھ رکھ دیاں ہو یاں تاریخی اعتبار نال مدلل گل بابت کہتی گئی اے۔ لا جواب اسلوب، شعری خیال، زبان دی روانی تے لفظی ایس سیرت دی کتاب دی پنجابی زبان تے ادب نوں خاص دین اے۔ تحقیقی مضمون وچ درج بالا ساریاں خوبیاں دا ویروا پیش کیتا گیا اے۔	ملک غلام سرور کھجانی، شاہنامہ اسلام، سیرت رسول، تاریخ اسلام، قرآن و حدیث، اسلوب، پنجابی شاعری
یونس حسن	ڈاکٹر عظمیٰ اللہ عظمیٰ دی حیاتی تے شاعری، اک تحقیقی تے تنقیدی ویروا	65-35	ڈاکٹر عظمیٰ اللہ عظمیٰ اک مشہور پنجابی شاعر نہیں جیہناں مختلف انداز وچ شاعری کہتی تے اپنا اک منفرد انداز اپنایا۔ اوہناں نے غزلاں، نظماں تے گیت لکھے نہیں جیہدے وچ ساڈی ثقافت دی جھلک نظر آؤندی اے۔ نال ای اپنی خواہشات تے خواہاں دی نمائش وی کہتی اے تے موجودہ بحران تے افراتفری توں بیان کیتا اے۔ اوہناں اپنی شاعری وچ استعارے تے علامتاں بیان کیتیاں نہیں۔ غزلاں وچ بڑی سادہ تے سخی زبان ورتی گئی اے۔	ڈاکٹر عظمیٰ اللہ عظمیٰ، حیاتی، فن، شاعری، ثقافت، استعارے

Research Journal
Punjabi Language, Art & Culture

Punjab Rung

Jan. - Dec. 2017

(2)

Chief Editor

Dr. Sughra Sadaf

Editors

☆ Muhammad Asim Chaudhry ☆ Khaqan Haider Ghazi

Punjab Institute of Language, Art & Culture

Information & Culture Department , Govt. of the Punjab

Punjabi Complex, 1- Gadaffi Stadium, Ferozepur Road, Lahore